

ارزیابی عملکرد، اجزای عملکرد و برخی صفات فیزیولوژیک آفتابگردان (*Helianthus annuus L.*) با کاربرد تلفیقی کودهای زیستی، آلی و شیمیایی در سطوح مختلف آبیاری

طه ایزان^۱، عبدالله جوانمرد^۲، فریبرز شکاری^۳، ناصر صباغ نیا^۴، امین عباسی^۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۱۴

- ۱- دانشجوی دکتری زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه مراغه
  - ۲- دانشیار گروه مهندسی تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه مراغه
  - ۳- استاد گروه مهندسی تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه مراغه
  - ۴- استادیار گروه مهندسی تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی دانشگاه مراغه
- مسئول مکاتبه: Email: a.javanmard@maragheh.ac.ir

چکیده

اهداف: جنبه‌های زیست محیطی و اقتصادی کاربرد کودهای شیمیایی، محققان و کشاورزان را به استفاده از منابع کودی جایگزین تشویق نموده است. اهداف این پژوهش، ارزیابی اثرات کودهای زیستی، شیمیایی و آلی به صورت انفرادی و تلفیقی بر عملکرد، اجزای عملکرد و صفات فیزیولوژیک آفتابگردان (*Helianthus annuus L.*) در سطوح مختلف آبیاری بود.

مواد و روش‌ها: آزمایشی دوساله به صورت اسپلیت پلات بر پایه طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در ایستگاه تحقیقات کشاورزی پیرانشهر واقع در استان آذربایجان غربی در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ اجرا گردید. کرت‌های اصلی شامل آبیاری در ۸۵، ۷۰ و ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و کرت‌های فرعی شامل تیمارهای کودی: ۱۰۰ درصد کود شیمیایی توصیه شده (۲۵۰، ۲۵ و ۲۵ کیلوگرم در هکتار به ترتیب کود اوره، سوپر فسفات تریپل و سولفات پتاسیم)، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، کود زیستی بیوسوپر+ ازتوباکتر، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر، ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی بودند.

یافته‌ها: نتایج نشان داد، تنش شدید (۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) سبب کاهش قابل ملاحظه ارتفاع بوته، قطر ساقه، قطر طبق، وزن هزار دانه، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، کلروفیل a، کلروفیل b، مقدار نسبی آب، وزن طبق و تعداد دانه در طبق گردید. بیشترین عملکرد دانه آفتابگردان (۴۲۳۰ کیلوگرم در هکتار) در شرایط آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. همچنین کمترین عملکرد دانه آفتابگردان (۳۰۵۱ کیلوگرم در هکتار) در تنش شدید و با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی مشاهده شد. علاوه بر این، بیشترین (۶۴/۳ گرم) و کمترین وزن هزار دانه (۴۱/۴ گرم) به ترتیب در آبیاری نرمال با کاربرد ۱۵ تن

در هکتار ورمی کمپوست + کودهای زیستی + ۵۰ درصد کود شیمیایی و در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی به دست آمد.

نتیجه‌گیری: نتایج این پژوهش نشان داد که بیشترین درآمد ناخالص با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی (۲۵، ۲۵ و ۲۵ کیلوگرم در هکتار به ترتیب کود اوره، سوپر فسفات تریپل و سولفات پتاسیم) و کودهای زیستی در شرایط آبیاری نرمال حاصل شد.

واژه‌های کلیدی: ارزیابی اقتصادی، تنش شدید، ظرفیت مزرعه‌ای، عملکرد دانه، کاربرد تلفیقی، کشاورزی پایدار

Evaluation of Yield, Yield Components and Some Physiological Traits of Sunflower with Integrative Application of Biological, Chemical, and Organic Fertilizers under Different Irrigation Levels

Taha IZAN¹, Abdollah JAVANMARD², Fariborz SHEKARI³, Naser SABAGHNIYA³, Amin ABBASI⁴

Received: December 31, 2019 Accepted: July 4, 2020

1-Ph.D student of Agronomy, Department of Plant Production and Genetics, Faculty of Agriculture, University of Maragheh, Iran.

2-Assoc. Prof., Dept. of Plant Production and Genetics, Faculty of Agriculture, University of Maragheh, Iran.

3-Prof., Dept. of Plant Production and Genetics, Faculty of Agriculture, University of Maragheh, Iran.

4-Assis. Prof., Dept. of Plant Production and Genetics, Faculty of Agriculture, University of Maragheh, Iran.

Corresponding Author Email: a.javanmard@maragheh.ac.ir

Abstract

Background and objectives: The environmental and economic impacts of chemical fertilizers application have encouraged agronomists and growers to evaluate the use of alternative nutrient sources. The objectives of this study were to evaluate the effects of biological, chemical and organic fertilizers, as alone and integrative application on yield, yield components and physiological traits of sunflower under different irrigation levels.

Materials and methods: A two- field experiments were carried out as split plot based on randomized complete blocks design (RCBD) with three replications at the Piranshahr agricultural research station, West Azarbaijan province, Iran, during during 2016 and 2017. The main plots included different irrigation levels (Irrigation at 85, 70 and 55% field capacity) and the sub plots were including different fertilization levels: 100% of recommended chemical fertilizer (255, 25 and 25 kg ha⁻¹ urea, triple superphosphate and potassium sulfate, respectively), 10 ton ha⁻¹ vermicompost, 15 ton ha⁻¹ vermicompost, biosuper+ azotobacter biofertilizer, 10 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter, 15 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter, 10 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter, 10 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter+ 50% chemical fertilizer and 15 ton ha⁻¹ and vermicompost+ biosuper+ azotobacter+ 50% chemical fertilizer.

Results: The results demonstrated that the irrigation at 55% of field capacity significantly decreased the plant height, stem diameter, head diameter, thousand seed weight, seed yield, biological yield, chlorophyll a, chlorophyll b, relative water content, head weight and number of seeds per head of sunflower. The highest achene yield of sunflower (4230 kg ha⁻¹) was achieved in the normal irrigation with application of 15 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter+ 50% chemical fertilizer. Also, the lowest achene yield (3051 kg ha⁻¹) was observed in the severe stress conditions (Irrigation at 55% of field capacity) with application of chemical fertilizer. In addition, the highest (46.3 g) and the lowest (41.4) thousand seed weight was achieved in the irrigation at 85% field capacity with application of 15 ton ha⁻¹ vermicompost+ biosuper+ azotobacter+ 50% chemical fertilizer and irrigation at 55% field capacity with application of chemical fertilizer, respectively.

Conclusion: The results of this study showed that the highest gross return was achieved by application of 100% chemical fertilizer (255, 25 and 25 kg ha⁻¹ urea, triple superphosphate and potassium sulfate, respectively) and biofertilizers in the normal irrigation conditions (85% of field capacity).

Keywords: Achene Yield, Economic Analysis, Field Capacity, Integrate Application, Sustainable Agriculture, Severe Stress.

مقدمه

آفتابگردان (*Helianthus annus L.*) یکی از پنج گیاه دانه روغنی مهم است که به دلیل مقاوم بودن به خشکی و سازگاری با شرایط آب و هوایی مختلف، در ۶۰ کشور جهان کشت شده و سطح زیر کشت زیادی را به خود اختصاص داده است. سطح زیر کشت جهانی آن بالغ بر ۲۶ میلیون هکتار با میانگین عملکرد ۱۹۴۸ کیلوگرم در هکتار و کل تولید دانه آفتابگردان در جهان بالغ بر ۵۱ میلیون تن در سال ۲۰۱۸ بوده است. مساحت زیر کشت این گیاه در ایران ۴۰ هزار هکتار با عملکردی حدود ۱۰۰۰ کیلوگرم در هکتار می‌باشد (فائو ۲۰۱۸).

کاربرد کودهای شیمیایی جهت افزایش عملکرد محصولات کشاورزی، از عملیات متداول در سیستم‌های کشاورزی مرسوم محسوب می‌شود که یکی از نتایج منفی آن طی سال‌های اخیر، بحران آلودگی‌های زیست‌محیطی، به‌ویژه آلودگی منابع خاک و آب بوده است (آرماک و همکاران ۲۰۱۸).

کودهای زیستی به عنوان جایگزین کودهای شیمیایی، نقش مثبت و غیرقابل انکاری در مدیریت پایدار خاک و در نهایت پایداری کل سیستم دارند. استفاده از باکتری‌ها (*ازتوباکتر*^۱، *آزوسپیریلوم*^۲ و *سودوموناس*^۳) باعث افزایش کارایی کودهای نیتروژن و فسفر و در نتیجه بهبود رشد چندین گیاه زراعی مثل آفتابگردان و ذرت شده‌اند. *ازتوباکتر* نه تنها در تثبیت نیتروژن بلکه در تولید هورمون‌های رشد، ترکیبات ضد قارچی، سیدروفورها و حل‌کنندگی فسفات نیز مؤثر است. همچنین در بین باکتری‌های حل‌کننده فسفات، باکتری جنس *سودوموناس*، به افزایش سرعت جوانه‌زنی، افزایش رشد ریشه، افزایش سطح برگ، افزایش مقاومت به خشکی، افزایش فعالیت میکروبی و فراهمی عناصر غذایی منجر می‌شود (یانگ و همکاران ۲۰۱۵). میرزاخانی و ساجدی (۲۰۱۵) گزارش کردند که

با مصرف کود زیستی فسفات به جای کودهای شیمیایی فسفات در هفت استان کشور، مشخص شد که کود زیستی فسفات به راحتی قابل رقابت با کودهای شیمیایی فسفات بود و به طور متوسط افزایش عملکرد دانه نسبت به کود شیمیایی سوپر فسفات تریپل ۵۷۶ کیلوگرم در هکتار بوده است. همچنین در پژوهش شوقی کلخوران و همکاران (۲۰۱۰)، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، عملکرد روغن و میزان پروتئین دانه آفتابگردان به طور معناداری در روش‌های تلفیقی بیشتر از تیمارهای شیمیایی و آلی بود. بیشترین و کمترین میزان روغن (۵۱٪ و ۴۶/۳ درصد) به ترتیب در تیمار ۱۰۰ درصد آلی و تیمار ۵۰ درصد کود آلی + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد، در حالی که در رابطه با میزان پروتئین (۲۰/۹ و ۱۸/۳ درصد) نتیجه معکوس بود. با افزایش سهم کود آلی در روش‌های مختلف تغذیه‌ای و با استفاده از کود زیستی باکتریایی، میزان اسیدهای چرب اشباع به طور معناداری کاهش و اسیدهای چرب غیراشباع (اولئیک و لینولئیک) افزایش یافتند.

علاوه بر کودهای زیستی می‌توان از جایگزین دیگری از قبیل ورمی‌کمپوست به جای کودهای شیمیایی استفاده نمود. بالا بودن میزان عناصر غذایی مثل نیتروژن، فسفر، پتاسیم، کلسیم و منیزیم در مقایسه با سایر کودهای آلی و به علاوه دارا بودن عناصر میکرو مانند آهن، روی، مس و منگنز از مزایای ورمی‌کمپوست محسوب می‌گردد (حسین‌زاده و همکاران ۲۰۱۶). پژوهش‌های متعدد نشان داده است که اصلاح خاک با مواد آلی، به دلیل دارا بودن ویژگی‌هایی نظیر قابلیت نگهداری بالای آب، ظرفیت تبادل کاتیونی، افزایش جذب عناصر غذایی و سایر شاخص‌های سودمند فیزیکی، شیمیایی و زیستی، منجر به افزایش پایداری تولیدات کشاورزی در شرایط نامساعد محیطی می‌گردد (غلام‌حسینی و همکاران ۲۰۱۳ و آرماک و همکاران

³ pseudomonas¹ Azotobacter² Azospirillum

ازای مصرف هر واحد از نهاده، درآمد مناسبی نیز باید نصیب کشاورز شود (محمدی و همکاران ۲۰۱۱). معمولاً کشاورزان تا زمانی که درآمد حاصل از مصرف هر واحد نهاده با هزینه ناشی از مصرف آن برابر شود، به مصرف آن نهاده ادامه می‌دهند. با این حال واکنش عملکرد به مقادیر بالای نهاده‌ها (مانند آب و کود نیتروژن) از قانون بازده نزولی پیروی می‌کند و با نزدیک شدن به حداکثر عملکرد، واکنش عملکرد به مصرف هر واحد نهاده، کاهش می‌یابد، بنابراین حتی با وجود افزایش درآمد خالص، ممکن است کارایی مصرف نهاده کاهش یابد (رودنیک و همکاران ۲۰۱۶). در نهایت هدف از اجرای این تحقیق، بررسی اثر کاربرد جداگانه و تلفیقی کودهای زیستی و آلی با شیمیایی بر عملکرد و اجزای عملکرد دانه آفتابگردان در سطوح مختلف آبیاری و ارزیابی اقتصادی کاربرد تیمارهای مختلف بود.

مواد و روش‌ها

این پژوهش در طی دو سال زراعی (۱۳۹۵ و ۱۳۹۶) در مزرعه‌ی پژوهشی اداره حفاظت محیط زیست واقع در ۳ کیلومتری شهرستان پیرانشهر با طول جغرافیایی ۴۵ درجه و ۹ دقیقه و ۴۵ ثانیه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۴۰ دقیقه و ۳۱ ثانیه و ارتفاع از سطح دریا ۱۴۶۱ متر و متوسط بارندگی سالیانه ۶۷۳ میلیمتر با اقلیم کوهستانی سرد و مدیترانه‌ای، برخوردار از خاک رسی-لومی و pH حدود ۷/۵ اجراء شد. قبل از اجرای آزمایش یک نمونه خاک مرکب از محل اجرای آزمایش و رمی‌کمپوست تهیه و نسبت به اندازه‌گیری عناصر غذایی ماکرو و میکرو اقدام گردید (جدول ۱). غلظت نیتروژن کل، فسفر، پتاسیم و منیزیم به ترتیب با روش‌های کج‌دال (جونز ۲۰۰۱)، عصاره‌گیری با بیکربنات سدیم (اولسن و سومرس ۱۹۸۲)، عصاره‌گیری با استات آمونیم یک نرمال (کنودسن و همکاران ۱۹۸۲) صورت پذیرفت و سپس غلظت فسفر، پتاسیم و منیزیم عصاره‌ها با اسپکتروفتومتر و فلیم فوتومتر اندازه‌گیری

۲۰۱۸). اسماعیلیان و همکاران (۲۰۱۴) با کاربرد کودهای آلی، شیمیایی و تلفیق آن‌ها بر گیاه آفتابگردان در شرایط تنش خشکی، گزارش کردند که تیمار کودهای آلی (۲۰ تن در هکتار کود گوسفندی و ۱۰ تن در هکتار کود مرغی) و تیمار تلفیقی (۱۵ تن در هکتار کود گاوی + نصف کود شیمیایی توصیه شده) عملکرد و ویژگی‌های رشد گیاه آفتابگردان در شرایط تنش خشکی را به‌طور معنی‌داری نسبت به سایر تیمارها افزایش دادند. در پژوهشی کاظم‌علیلو و همکاران (۲۰۱۴) نتیجه گرفتند که تنش کم‌آبی سبب کاهش معنی‌دار شاخص کلروفیل برگ، شاخص سطح برگ، عملکرد زیستی، ارتفاع بوته و قطر ساقه آفتابگردان شد ولی مصرف سوپرفسفات‌تریپل و لجن فاضلاب به عنوان کود آلی تمامی ویژگی‌های اندازه‌گیری شده را به‌طور معنی‌داری نسبت به شاهد افزایش دادند. به طوری که در هر دو آبیاری مطلوب و محدود، بیشترین شاخص کلروفیل برگ، شاخص سطح برگ، عملکرد زیستی، ارتفاع بوته و قطر ساقه از تیمارهای تلفیقی به‌دست آمد که در شرایط آبیاری مطلوب به ترتیب ۴۰، ۱۴۱، ۷۵، ۲۶ و ۴۷ درصد و در شرایط آبیاری محدود ۵۱، ۶۵، ۱۱۴، ۳۶ و ۶۰ درصد نسبت به شاهد افزایش یافتند. همچنین در پژوهشی دیگر توسط کاظم‌علیلو و همکاران (۲۰۱۸)، مشاهده شد که کاربرد تلفیقی سوپرفسفات‌تریپل و لجن فاضلاب به عنوان کود آلی در تعدیل اثرات منفی تنش خشکی در آفتابگردان بسیار مؤثر بوده است. آن‌ها برای کاهش مصرف کودهای شیمیایی، افزایش عملکرد دانه آفتابگردان و توسعه کشاورزی پایدار، در شرایط آبیاری مطلوب، کاربرد ۲۰۰ کیلوگرم سوپرفسفات‌تریپل به همراه ۵۶/۷ تن در هکتار لجن فاضلاب و در شرایط آبیاری محدود، کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار به همراه ۵۶/۷ تن در هکتار لجن فاضلاب توصیه نمودند.

موضوع مهمتر از تولید، تخصیص بهینه و بازده اقتصادی نهاده‌های مصرفی است. از دیدگاه اقتصادی، تنها افزایش کارایی مصرف نهاده کافی نیست، بلکه به

۵۰ درصد کود شیمیایی (F8) بودند. ورمی‌کمپوست مورد استفاده از شرکت کیمیا پارس تهیه و یک ماه قبل از کشت آفتابگردان همزمان با شخم، تسطیح و آماده‌سازی زمین براساس نوع تیمار با خاک مخلوط شد. با توجه به اینکه سطح بحرانی فسفر، پتاسیم، آهن، روی، منگنز و مس در خاک برای آفتابگردان به ترتیب ۱۲، ۳۵۰، ۷، ۲، ۵ و ۱ میلی‌گرم بر کیلوگرم گزارش شده است (ملکوتی و همکاران ۲۰۰۰). بنابراین طبق جدول ۱، غلظت آهن، روی، منگنز و مس در خاک بیشتر از سطح بحرانی بود. با توجه به آزمون خاک، ۸۵ کیلوگرم در هکتار کود اوره، ۲۵ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل، ۲۵ کیلوگرم در هکتار کود سولفات پتاسیم قبل از کاشت مصرف شد. همچنین بصورت سرک ۸۵ کیلوگرم در هکتار کود اوره در مرحله ۸ برگی (V8) و ۸۵ کیلوگرم در هکتار هم در آغاز گلدهی (R1) مصرف گردید. کود زیستی بیوسوپر (محتوی ازتوباکتر، آزوسپیریوم، سودوموناس و باسیلوس) و ازتوباکتر بصورت بذرمال مورد استفاده قرار گرفتند. به این ترتیب که محتوی کود زیستی با نسبت معینی آب طبق دستورالعمل به‌طور یکنواخت با بذور آغشته و سپس در سایه خشک و بلافاصله در سال ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ به ترتیب در ۱۷ و ۲۵ فروردین‌ماه کشت شدند. رقم مورد استفاده Fantazija بود که زودرس و تا حدودی مقاوم به خشکی می‌باشد. این رقم در انستیتوی گیاهان زراعی و سبزی نویساد صربستان اصلاح شده که در سال ۱۳۹۵ از طرف وزارت جهاد کشاورزی معرفی گردید. هر کرت آزمایشی شامل ۵ خط کشت با طول چهار متر در نظر گرفته شد. فاصله بین پشته‌ها و بوته‌ها بر روی ردیف به گونه‌ای ثابت برای همه کرت‌های آزمایش به ترتیب ۶۰ و ۳۰ سانتی متر لحاظ شد. جهت جلوگیری از اختلاط اثر تیمارها، فواصل بین کرت‌های اصلی، فرعی و بین بلوک‌ها به ترتیب ۲، ۵/۰ و ۲ متر در نظر گرفته شد. پس از کاشت، آبیاری به صورت

شدند. جهت مشخص کردن غلظت کل آهن، روی، منگنز و مس دو گرم خاک در ۲۵ میلی‌لیتر اسید نیتریک ۴ مولار به مدت ۱۶ ساعت در دمای ۸۰ درجه سلسیوس عصاره‌گیری شد (اسپیتو و همکاران ۱۹۸۲). سپس برای تعیین آهن، روی، منگنز و مس قابل جذب خاک از عصاره‌گیر DPTA استفاده گردید و در نهایت با دستگاه جذب اتمی مدل Shimadzu, AA-670 در آزمایشگاه علوم خاک دانشگاه مراغه قرائت صورت پذیرفت (لیندسی و همکاران ۱۹۸۷). همچنین جهت تعیین ظرفیت مزرعه‌ای^۱، نقطه پژمردگی دائم^۲ و جرم مخصوص ظاهری^۳ خاک محل آزمایش، ابتدا از عمق ۳۰-۰ سانتی‌متری خاک با سیلندرهای هفت سانتی‌متری به تعداد دو سیلندر خاک دست نخورده از چند نقطه مزرعه به تصادف انتخاب و به آزمایشگاه علوم خاک دانشگاه مراغه منتقل شدند و در نهایت جرم مخصوص ظاهری خاک، درصد حجمی رطوبت در ظرفیت مزرعه‌ای و نقطه پژمردگی دائم به ترتیب ۳۲/۱ گرم در سانتی‌متر مکعب، ۲۴/۵ و ۱۰/۱ درصد مشخص گردید. این پژوهش به صورت کرت‌های خرد شده با طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی در سه تکرار اجرا شد. کرت‌های اصلی شامل سطوح مختلف آبیاری در سه سطح: آبیاری در ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، آبیاری در ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و آبیاری در ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و کرت‌های فرعی شامل تیمارهای مختلف کودی در هشت سطح: ۱۰۰ درصد کود شیمیایی (F1)، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست (F2)، ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست (F3)، کاربرد کودهای زیستی بیوسوپر+ازتوباکتر (F4)، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ازتوباکتر (F5)، ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ازتوباکتر (F6)، ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ازتوباکتر (F7) و ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ازتوباکتر

۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای در سال اول ۵۶۱۶، ۴۹۰۷ و ۳۷۹۲ مترمکعب در هکتار و در سال دوم ۵۹۸۴، ۵۲۴۲ و ۴۰۰۲ مترمکعب در هکتار بود. به هنگام برداشت (اواخر شهریور) نمونه برداری فقط از سه ردیف وسطی (با احتساب حذف ۵۰ سانتی‌متر از ابتدا و انتهای هر ردیف) صورت گرفت. جهت اندازه‌گیری صفات فیزیولوژیک و پارامترهای رشدی ۵ بوته از هر کرت انتخاب و صفات طول بوته، قطر طبق، قطر ساقه، تعداد دانه در طبق اندازه‌گیری شدند. برای اندازه‌گیری کلروفیل، نمونه‌های برگ به مدت چهار ساعت در دمای ۶۵ درجه سانتی‌گراد در ۴ میلی‌لیتر از دی متیل سولفوکسید غوطه‌ور گردید (نیکو ۲۰۱۰). سپس میزان جذب آن‌ها در طول موج‌های ۶۶۵، ۶۴۹ و ۴۸۰ نانومتر با استفاده از دستگاه اسپکتروفتومتر (UV-2100-vis) ثبت شد. مقادیر کلروفیل a و b بر اساس معادلات ولبورن (۱۹۹۴) و کلروفیل کل طبق معادله آرنون (۱۹۴۹) محاسبه گردید. همچنین برای اندازه‌گیری مقدار نسبی آب برگ در هر تکرار، چهار دیسک برگ تازه به قطر یک سانتیمتر از آخرین برگ توسعه یافته تهیه و به وسیله ترازوی دیجیتال با دقت ۰/۰۰۱ گرم وزن تر آنها مشخص گردید. دیسک‌های برگ به مدت ۲۴ ساعت در دمای اتاق و نور کم در داخل آب مقطر غوطه‌ور و سپس نمونه‌ها به سرعت و با دقت با دستمال کاغذی خشک و وزن برگ آماس شده اندازه‌گیری گردید. در نهایت دیسک‌ها در آون با دمای ۷۰ درجه سلسیوس به مدت ۲۴ ساعت خشک و سپس توزین گردید و مقدار نسبی آب با استفاده از رابطه شونفلد و همکاران (۱۹۸۸) محاسبه گردید.

یکنواخت تا مرحله ۸ برگی ادامه یافت. سپس آبیاری بر پایه میزان رطوبت خاک اعمال گردید. با توجه به تیمارهای آبیاری، میزان دقیق آب آبیاری با استفاده از روش بی‌نامی و آفن (۱۹۸۳) تعیین گردید. سپس زمان‌های آبیاری مزرعه با اندازه‌گیری رطوبت خاک به روش وزنی از طریق نمونه‌گیری خاک در یک نوبت در وسط هر روز از عمق توسعه ریشه در تیمارهای مختلف و رسیدن به رطوبت مورد نظر تعیین گردید (مارتین و همکاران ۱۹۹۰). میزان آب آبیاری برای هر کرت با در نظر گرفتن عمق توسعه ریشه (۶۰ سانتی‌متر)، مساحت کرت و رطوبت ظرفیت مزرعه‌ای بر حسب متر مکعب محاسبه شد (رستم‌زا و همکاران ۲۰۱۱).

$$I_n = \frac{(F_{ci} - \theta_i) \times D \times A}{100} \quad (\text{رابطه ۱})$$

I_n : حجم آب مصرفی، F_{ci} : رطوبت خاک در شرایط ظرفیت زراعی، θ_i : مقدار رطوبت خاک در شرایط نمونه‌برداری، D : عمق مناسب نفوذ ریشه و A : سطح کرت مورد استفاده.

انتهای کرت‌ها برای جلوگیری از خروج آب به طور کامل بسته شدند. برای جلوگیری از تاثیر بارندگی‌ها بر روی کشتزار آزمایشی و اثرات آنها بر تیمارهای خشکی، پوشش‌های پلاستیکی با توجه به پیش‌بینی‌های هواشناسی در روزهایی با احتمال بارش بر روی کشتزار در نظر گرفته شد. همچنین جهت یکنواختی شرایط محیطی در بین سطوح مختلف آبیاری، پوشش‌ها بی‌درنگ پس از سپری شدن روزهای بارانی برداشته می‌شد مقدار آب استفاده شده به‌ترتیب برای آبیاری در ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای،

$$100 \times ((\text{وزن خشک} - \text{وزن اشباع}) / (\text{وزن خشک} - \text{وزن تر})) = \text{مقدار نسبی آب} \quad (\text{رابطه ۲})$$

$$100 \times [\text{عملکرد بیولوژیکی} / \text{عملکرد اقتصادی}] = \text{شاخص برداشت} \quad (\text{رابطه ۳})$$

میانگین صفات مورد مطالعه با آزمون چند دامنه دانکن انجام شد.

بعد از اطمینان از یکنواختی واریانس‌ها و نرمال بودن داده‌های آزمایش، آنالیز با استفاده از نرم افزارهای آماری SAS و SPSS انجام شد. مقایسه

جدول ۱- خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک مورد آزمایش و کود آلی ورمی‌کمپوست

نمونه	عمق (سانتی‌متر)	بافت خاک	نقطه پژمردگی (%)	ظرفیت مزرع‌ای (%)	pH	درصد کربن آلی	درصد ازت کل	هدایت الکتریکی	فسفر	پتاس	آهن	منگنز	روی	مس	منیزیم
خاک	۰-۳۰	سیلتی رسی لومی	۱۰/۱	۲۴/۵	۷/۵	۱/۲	۰/۱۱	۰/۶	۱۱/۳	۳۱۰	۹/۵	۸/۳۷	۱/۹۸	۱/۶۲	-
	۳۰-۶۰	سیلتی رسی لومی	۱۰/۴	۲۴/۵۶	۷/۵	۱/۱	۰/۱۱	۰/۶	۱۰/۱	۳۰۱	۸/۳۵	۵/۴۲	۱/۸۹	۱/۴۵	-
ورمی‌کمپوست	-	-	-	-	۷/۸	۱۶/۸	۱/۳۷	۲/۶۵	۷۹۰۰	۱۲۲۰۰	۳۴۰	۳۹۴	۱۶۰	۱/۵	۶۳۰۰

(mg.Kg⁻¹)

که با محدود شدن فرآورده‌های فتوسنتزی در شرایط کمبود آب رشد گیاه و در نهایت عملکرد آن دچار نقصان می‌شود (کورل و همکاران ۲۰۱۲). شاتا و همکاران (۲۰۰۷) افزایش ۱۵ درصدی عملکرد بیولوژیک گیاه ذرت را در تیمار ۵۰ درصد کود شیمیایی همراه با کود آلی و زیستی گزارش کردند. اثرات مثبت و هم‌افزایی ورمی‌کمپوست و باکتری‌ها باعث افزایش فعالیت باکتری‌های موجود در خاک شده و باکتری‌ها در ناحیه ریزوسفر از طریق مکانیسم‌هایی مانند تولید هورمون‌های محرک رشد سبب افزایش رشد می‌گردند (چن ۲۰۰۶). علاوه بر این، به دلیل اثر مثبت آن‌ها بر بستر رشد، افزایش سطح ریشه و جذب بیشتر عناصر غذایی موجب افزایش فعالیت‌های فتوسنتزی، رشد و عملکرد گیاه خواهند شد (عبدالعزیز و همکاران ۲۰۰۷).

عملکرد دانه

نتایج تجزیه واریانس مرکب (جدول ۲) نشان داد که عملکرد دانه آفتابگردان تحت تأثیر معنادار سطوح مختلف آبیاری، کود، آبیاری × سال، کود × آبیاری و کود × سال قرار گرفت. بیشترین میزان عملکرد دانه آفتابگردان (۴۲۳۰) کیلوگرم در هکتار) در آبیاری مطلوب (۸۵ درصد ظرفیت مزرع‌ای) و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار

نتایج و بحث

عملکرد بیولوژیک

عملکرد بیولوژیک تحت تأثیر معنادار سال، سطوح مختلف آبیاری، سطوح کود و اثر متقابل کود × آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). تیمار آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرع‌ای) با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + کودهای زیستی بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی با میانگین ۱۳۱۹/۳ گرم در مترمربع و تیمار ۱۰۰ درصد کود شیمیایی همراه با آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرع‌ای با میانگین ۸۹۰/۶ گرم در مترمربع به ترتیب بیشترین و کمترین عملکرد بیولوژیک را به خود اختصاص دادند (جدول ۳). یکی از اولین نشانه‌های کمبود آب، کاهش تورژسانس و در نتیجه کاهش رشد و توسعه سلول به‌ویژه در ساقه و برگ‌ها است. با کاهش رشد سلول اندازه اندام محدود شده و به همین دلیل است که اولین اثر محسوس کم‌آبی بر روی گیاهان را می‌توان با اندازه کوچک‌تر برگ‌ها یا ارتفاع گیاهان تشخیص داد (جلیلیان و همکاران ۲۰۱۲). به‌علاوه در شرایط کم‌آبی جذب مواد و عناصر غذایی کاهش یافته و بنابراین رشد و توسعه برگ‌ها محدود می‌گردد. به دنبال کاهش سطح برگ، جذب نور کمتر و ظرفیت کل فتوسنتزی گیاه کاهش می‌یابد و بدیهی است

ورمی کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. بعد از آن تیمار کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی قرار گرفت که با تیمارهای ۱۰۰ درصد کود شیمیایی و تیمار مصرف ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر در آبیاری مطلوب تفاوت معناداری نداشت. همچنین، کمترین میزان عملکرد دانه آفتابگردان (۳۰۵۱ کیلوگرم در هکتار) با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. به طور کلی عملکرد دانه در شرایط تنش شدید (۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و تنش ملایم (۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) نسبت به آبیاری مطلوب (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) به ترتیب ۲۱/۲۵ و ۱۹/۷ درصد کاهش یافت (جدول ۳). عملکرد دانه آفتابگردان همبستگی بالایی با آب قابل دسترس در خاک دارد و با افزایش سطح کمبود آب، عملکرد به شدت کاهش می‌یابد و در شرایط کم‌آبی جذب عناصر غذایی از خاک به کندی صورت می‌گیرد. کاهش عملکرد دانه در شرایط تنش کمبود آب به کاهش وزن و تعداد دانه در طبق و قطر طبق نسبت داده شده است (جدول ۳). زیرا همبستگی مثبت و معناداری بین عملکرد دانه و اجزای عملکرد از قبیل تعداد دانه در طبق، وزن هزار دانه و قطر طبق وجود دارد (سین و همکاران ۲۰۱۱). تنش خشکی، مانند سایر تنش‌های محیطی، از طریق کاهش فتوسنتز و انتقال شیره پرورده به دانه باعث کاهش طول دوره پرشدن دانه و در نهایت کاهش عملکرد می‌شود. به نظر می‌رسد کاربرد کودهای آلی از جمله ورمی کمپوست باعث بهبود شرایط فیزیکی شیمیایی خاک (غلامحسینی و همکاران ۲۰۱۳) و همچنین افزایش فعالیت و نفوذ ریشه گیاهان و در نهایت بهبود عملکرد می‌شوند (اوانیلو و همکاران ۲۰۰۸). در پژوهشی که توسط خدایی و همکاران (۲۰۱۸) صورت گرفت بیشترین عملکرد دانه آفتابگردان در شرایط آبیاری نرمال و با کاربرد ورمی کمپوست + زئوکمپوست،

ورمی کمپوست + کود مرغی غنی شده با زئولیت و زئوکمپوست + کود مرغی غنی شده با زئولیت حاصل شد که دلیل آن را به کاهش آبتروی نیتروژن به دلیل ترکیب ورمی کمپوست با زئولیت نسبت دادند. همچنین شوقی کلخوران و همکاران (۲۰۱۰) نتیجه گرفتند که تیمارهای تغذیه‌ای تلفیقی ۵۰ درصد آلی + ۵۰ درصد شیمیایی و ۲۵ درصد آلی + ۷۵ درصد شیمیایی عملکرد دانه بیشتری نسبت به تیمارهای تغذیه‌ای ۱۰۰ درصد شیمیایی و ۷۵ درصد آلی + ۲۵ درصد شیمیایی داشتند و کمترین عملکرد دانه در تیمار ۱۰۰ درصد کود آلی حاصل گردید. این موضوع را به دلیل ساکن‌سازی نیتروژن معدنی توسط کودهای آلی و کاهش قابلیت دسترسی به این عنصر به خصوص در مراحل اولیه رشد گیاه نسبت دادند.

در تطابق با نتایج پژوهش حاضر، یدوی و همکاران (۲۰۱۶) نیز نتیجه گرفتند که با مصرف ورمی کمپوست، عملکرد دانه زرت به دلیل وجود مقادیر بالاتر نیتروژن در دسترس افزایش یافت. زیرا نیتروژن برای تولید پروتئین‌های ساختاری گیاه ضروری هستند. علاوه بر این، ورمی کمپوست دارای مقادیر زیادی مواد هیومیکی می‌باشد که این مواد از طریق بهبود دسترسی فراهمی عناصر غذایی خاص به ویژه آهن و روی و اثر مستقیم بر متابولیسم گیاهی باعث افزایش رشد و عملکرد می‌گردد (تارتورا ۲۰۱۰).

شاخص برداشت

شاخص برداشت تحت تأثیر معنادار سال، سطوح مختلف آبیاری، کود و اثر متقابل کود × سطوح آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین شاخص برداشت در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد که اختلاف معناداری با تیمارهای کودی کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست، ۱۰ تن در هکتار ورمی کمپوست و کودهای زیستی بیوسوپر + ازتوباکتر در همان سطح آبیاری نداشت.

جدول ۲- واریانس صفات مورد مطالعه در آفتابگردان در سطوح مختلف فاکتورهای آبیاری و کودی طی دو سال زراعی

منابع تغییرات	درجه آزادی	عملکرد دانه	وزن طبق	میزان کلروفیل	قطر طبق	قطر ساقه	ارتفاع بوته	میانگین مربعات			تعداد دانه در طبق	وزن هزار دانه	عملکرد بیولوژیک	شاخص برداشت	مقدار نسبی آب	کلروفیل a	کلروفیل b
								مقدار	نسبی آب	مقدار							
سال	۱	۳۸/۰۲ ^{ns}	۴/۵۱ ^{ns}	۰/۸۲ [*]	۰/۱۶ [*]	۰/۰۲ ^{**}	۲۲/۳۶ ^{**}	۲۳۹۳ ^{**}	۱/۳۶ ^{ns}	۶۰۹۷ ^{**}	۰/۰۰۰۳ ^{**}	۰/۶ ^{ns}	۱۳۵۱ ^{ns}	۱۳/۹ ^{ns}			
تکرار	۴	۳۵/۶۳	۳/۸۳	۷/۵۹	۰/۵۳	۰/۰۰۵	۱/۴۶	۱۵۲۹	۱/۶۲	۱۴۲/۸۶	۰/۰۰۰۰۷	۰/۷۹	۱۷۱۲/۴	۲۳۴/۸			
تنش	۲	۹۴۰۷۶ ^{**}	۱۳۹۶۹ ^{**}	۴۴/۱۰ ^{**}	۷۷/۱۸ ^{**}	۱/۷۵ ^{**}	۵۵۴۱/۹ ^{**}	۱۲۲۲۷۹۴ ^{**}	۲۷۲۱ ^{**}	۸۶۵۰۸۴ ^{**}	۰/۰۰۳۹ ^{**}	۲۶۱۲ ^{**}	۲۸۸۷۹۹ ^{**}	۳۳۴۳۵۳ ^{**}			
تنش × سال	۲	۲۰۸/۹ ^{**}	۴/۰۰۲ ^{ns}	-/۲۷۳ ^{ns}	-/۱۴ ^{**}	-/۰۱ ^{**}	۸/۵۹ ^{ns}	۱۱۹۰ [*]	۲/۱۹ [*]	۹۰۷۷/۲ ^{**}	-/۰۰۰۰۲ ^{ns}	۵/۰۷ ^{**}	۱۳۷/۴ ^{ns}	۲۹۵/۹ ^{ns}			
تنش × تکرار	۸	۵۲/۳۴	۱۲/۵۱	۱/۸۶	۰/۰۵	-/۰۰۱	۱۴/۲۰	۷۵۲/۶۶	۱/۵۱	۹۳۱/۳	۰/۰۰۰۱	۰/۹۴	۹۸۰/۴	۲۲۱/۱			
کود	۷	۱۳۱۶ ^{**}	۱۷۴/۶ ^{**}	۸/۰۵ ^{**}	۱/۶۹ ^{**}	-/۱۳ ^{**}	۲۷۲/۵ ^{**}	۲۶۷۵۹ ^{**}	۹۲/۲۸ ^{**}	۳۳۱۲۱ ^{**}	۰/۰۰۰۳ ^{**}	۱۳/۸ ^{**}	۶۸۱۵۶ ^{**}	۵۵۶۷۲ ^{**}			
کود × تنش	۱۴	۱۹۵/۴ ^{**}	۲۵/۵ ^{**}	۲/۴۰ ^{**}	۰/۷۱ ^{**}	-/۰۱ ^{**}	۳۴/۲ ^{**}	۳۳۵۹ ^{**}	۱۵/۸۹ ^{**}	۲۴۱۸ ^{**}	-/۰۰۰۰۹ ^{**}	۵/۰۶ ^{**}	۱۱۰۶۰ ^{**}	۶۰۱۹ ^{**}			
کود × سال	۷	۴۴/۱۸ ^{**}	۱/۲۱ ^{ns}	-/۳۷ ^{ns}	-/۹۸ [*]	-/۰۰۴ [*]	۶/۱۰ ^{ns}	۳۴۵/۳ ^{ns}	-/۵۵۱ ^{ns}	۱۹۴۵ ^{**}	-/۰۰۰۰۴ ^{ns}	-/۱۳ ^{ns}	۵۳۸/۲ ^{ns}	۲۸۸/۶ ^{ns}			
کود × تنش × سال	۱۴	۱۷/۹۰ ^{ns}	۲/۱۲ ^{ns}	-/۱۵ ^{ns}	-/۰۴۹ ^{ns}	-/۰۰۲ ^{ns}	۵/۰۵ ^{ns}	۱۳۵۰/۴ ^{ns}	-/۶۹۸ ^{ns}	۴۱۸/۹ ^{ns}	-/۰۰۰۰۲ ^{ns}	-/۴۰ ^{ns}	۴۱۲/۶ ^{ns}	۵۱/۷ ^{ns}			
خطا	۸۴	۱۲/۷۳	۲/۴۶	۰/۲۱	-/۰۳۷	-/۰۰۱	۳/۲۸	۲۶۹/۷	-/۶۵	۶۰۲/۲	-/۰۰۰۰۳	۰/۵۱	۶۸۱/۶	۳۰۴/۴			
ضریب تغییرات (درصد)		۰/۹۵	۱/۹۳	۱/۲۶	۱/۱۶	۱/۹۵	۱/۱۴	۱/۴۳	۱/۵	۲/۶۸	۱/۷۴	۰/۹۸	۸/۵۴	۷/۴۱			

** و * و ns به ترتیب معنادار در سطح احتمال ۱ و ۵ درصد و عدم معنادار.

تعداد دانه در طبق

نتایج تجزیه واریانس مرکب نشان داد که تعداد دانه در طبق تحت تأثیر معنادار سال، سطوح مختلف آبیاری، کود، کود × سال، تنش × سال و کود × تنش واقع شد. بیشترین تعداد دانه در طبق (۱۱۰۰) در آبیاری عادی (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی توصیه شده حاصل شد که تفاوت معناداری با تیمار ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی نداشت. کمترین مقدار تعداد دانه در طبق (۷۲۴) نیز در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی مشاهده شد که با تیمار مصرف کود زیستی بیوسوپر + ازتوباکتر تفاوت معناداری نداشت. به طور کلی تعداد دانه در طبق در شرایط آبیاری عادی (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) نسبت به تنش ملایم (۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و تنش شدید

همچنین، کمترین شاخص برداشت نیز با کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای حاصل شد. به دلیل اینکه شاخص برداشت حاصل نسبت عملکرد دانه بر عملکرد بیولوژیک می‌باشد، لذا تغییرات این دو پارامتر تأثیر عمده‌ای بر شاخص برداشت دارند. بیشتر بودن شاخص برداشت در تیمار تنش کم‌آبی را می‌توان به کم بودن عملکرد بیولوژیک در این تیمار نسبت داد. این مسئله می‌تواند بدین دلیل باشد که در شرایط کمبود نیتروژن و تنش آب نه تنها مواد تولید شده در کل اندام گیاه کمتر بوده بلکه اختصاص مواد فتوسنتزی به اندام اقتصادی نیز به همان نسبت کاهش می‌یابد. البته انتقال مواد به دانه‌ها ممکن است تحت تأثیر مستقیم تنش موقت کمبود آب قرار نگرفته و کوتاه شدن دوره پرشدن دانه علت اصلی اختصاص کمتر مواد به دانه در این شرایط باشد (وو و همکاران ۲۰۰۵).

وزن هزاردانه

وزن هزاردانه به طور معناداری تحت تاثیر سطوح مختلف آبیاری، کود، سطوح آبیاری × سال و کود × سطوح آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین (۶۴/۳) گرم) و کمترین (۴۱/۴ گرم) وزن هزار دانه به ترتیب در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) + کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی و در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای + کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی مشاهده شد. تنش ملایم و تنش شدید، وزن هزاردانه را نسبت به

(۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) به ترتیب ۱۵/۱۴ و ۲۵/۲۲ درصد افزایش یافت (شکل ۳). سلیمان زاده و همکاران (۲۰۱۰) نتایج مشابهی با کاربرد کودهای زیستی گزارش کردند آن‌ها افزایش تعداد دانه در طبق را بر اثر تلقیح بذر با ازتوباکتر هفت درصد گزارش نمودند. حسن زاده و همکاران (۲۰۰۸) نیز افزایش ۱۷ درصدی تعداد دانه در سنبله جو را تحت تاثیر باکتری محرک رشد گزارش نمودند.

جدول ۳- مقایسه میانگین صفات مورد مطالعه روی آفتابگردان تحت تاثیر ترکیب تیماری سطوح آبیاری و کود

عملکرد بیولوژیک (Kg.ha ⁻¹)	عملکرد دانه (t.ha ⁻¹)	وزن طبق (gr)	شاخص SPAD	قطر طبق (cm)	قطر ساقه (cm)	ارتفاع (cm)	سطوح کودی	سطوح آبیاری
۱۲۸۳/۵ b	۴/۱۵۱bc	۱۱۵/۵ b	۳۹/۶۶ a	۱۸/۰۵ c	۲/۱۰ cd	۱۶۹ c	F1	آبیاری در ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای
۱۲۶۰/۳ c	۴/۰۹۳ d	۱۱۰/۵ e	۳۹/۶ a	۱۷/۶۱ fg	۲/۰۱ fg	۱۶۵ fe	F2	
۱۲۵۲/۶ cd	۴/۰۹۸d	۱۱۱/۵ de	۳۹/۵۵ a	۱۷/۵۶ e	۲/۱۴ bc	۱۶۵/۳ e	F3	
۱۲۲۴/۱e	۴/۰۴۳ e	۱۰۷/۶ f	۳۹/۵۸ a	۱۷/۲ gh	۱/۹۷ gh	۱۶۱/۱ gh	F4	
۱۲۸۴ b	۴/۱۱۵ cd	۱۱۲/۹ cd	۳۹/۵۱ a	۱۷/۶۴ cd	۲/۱۷۱ b	۱۶۷/۸ c	F5	
۱۲۸۲/۶b	۴/۱۴۶ bc	۱۱۴/۶ bc	۳۹/۵۵ a	۱۷/۸۲ cd	۲/۱۷۸ b	۱۶۸/۶ c	F6	
۱۳۱۰/۶a	۴/۱۷۳ b	۱۱۸/۷ a	۳۹/۵۳ a	۱۸/۲۲ b	۲/۲۹ a	۱۷۳/۱ b	F7	
۱۳۱۹/۳a	۴/۲۳۰ a	۱۲۰/۱ a	۳۹/۷۵ a	۱۸/۲۸ a	۲/۳۰ a	۱۷۵/۳۳ a	F8	
۱۱۹۹/۵ f	۳/۸۰۱ h	۹۳/۴ ij	۳۳/۸۸ hi	۱۷/۰۵ kl	۱/۸۲ kl	۱۵۹/۳ hi	F1	آبیاری در ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای
۱۱۶۷/۱ g	۳/۷۲۱ j	۹۲/۷ j	۳۵/۲۰ d	۱۶/۴۵ jk	۱/۸۴ jk	۱۵۷/۳ ji	F2	
۱۱۶۹/۳ g	۳/۷۵۰ ji	۹۳/۰۶ ij	۳۵/۱۵ de	۱۶/۵۶ j	۱/۸۷ j	۱۵۷/۸ i	F3	
۱۱۲۳/۸ h	۳/۶۵۳ k	۹۳/۰۱ jz	۳۴/۶۵ ef	۱۶/۲۵ kl	۱/۸۳۳ kl	۱۵۵/۶ j	F4	
۱۱۷۶/۳ g	۳/۷۸۳ hi	۹۴/۹ hi	۳۵/۶۰ cd	۱۶/۵۶ hi	۱/۹۳ hi	۱۶۳/۱fg	F5	
۱۱۸۲/۸fg	۳/۷۶۱ h-j	۹۶/۳ gh	۳۵/۹۳ c	۱۶/۶۵ i	۱/۹۲ i	۱۶۳ fg	F6	
۱۲۳۶ de	۳/۸۹۸g	۹۷/۳ g	۳۶/۸۱ b	۱۷/۱۳ e	۲/۰۵ fe	۱۶۵/۳ e	F7	
۱۲۴۵ cd	۳/۹۵۵f	۹۷/۷ g	۳۶/۸۰ b	۱۷/۲۷ de	۲/۰۸ de	۱۶۶/۶ de	F8	
۸۹۰/۶ m	۳/۰۵۱ p	۷۳/۵ n	۳۱/۲۶ j	۱۴/۱۴ n	۱/۶۶ n	۱۳۸/۳ n	F1	آبیاری در ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای
۹۳۲/۸ l	۳/۲۰۶ n	۷۸/۱ m	۳۳/۴۶ i	۱۵/۱۸ m	۱/۷۳ m	۱۴۷/۱ l	F2	
۹۳۲/۸ l	۳/۲۲۸n	۷۸/۰۲ m	۳۳/۵۱ i	۱۵/۳۵ m	۱/۷۴ m	۱۴۷/۶ l	F3	
۹۲۹/۸ l	۳/۱۵۳o	۷۶/۳ m	۳۳/۳۶ i	۱۵/۲ m	۱/۷۱ m	۱۴۳/۶ m	F4	
۹۷۵ k	۳/۲۷۰ m	۸۲/۳ l	۳۴/۰۵ gh	۱۵/۳۶ l	۱/۸۰ l	۱۴۸/۵ l	F5	
۹۹۲/۶ k	۳/۲۷۳m	۸۲/۳ l	۳۴/۲۶ f-h	۱۵/۴۸ kl	۱/۸۲۳ kl	۱۴۷/۳ l	F6	
۱۰۲۹/۵ j	۳/۴۰۱ l	۸۳/۷ kl	۳۴/۴۵ fg	۱۵/۶۳ kl	۱/۸۲ kl	۱۵۱ k	F7	
۱۰۵۱/۸ i	۳/۴۴۱ l	۸۴/۸ k	۳۴/۵۵ fg	۱۵/۸۲ j-l	۱/۸۳۸ j-l	۱۵۲/۸ k	F8	

ادامه جدول ۳

سطوح آبیاری	سطوح کودی	شاخص برداشت (%)	وزن هزار دانه (g)	تعداد دانه در طبق	مقدار نسبی آب (%)	کلروفیل a	کلروفیل b
آبیاری در ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای	F1	۳۲/۳ d-i	۶۲/۳۰ b	۱۰۶۸/۸ bc	۷۹/۲۶ a	۲۴۷/۵ g-i	۱۷۰/۴ i
	F2	۳۲/۴ d-h	۵۹/۵۳ c	۱۰۶۳ c	۷۹/۰۳ a	۲۵۶/۸ gh	۲۷۴/۱ e
	F3	۳۲/۶ d-f	۵۹/۷۵ c	۱۰۲۳/۳ de	۷۹/۰۶ a	۳۱۰/۴ f	۲۴۱/۵ fg
	F4	۳۲/۹ cd	۵۷/۲۳ d	۱۰۱۲/۸ e	۷۹/۰۳ a	۳۲۵/۲ f	۲۴۳/۸ fg
	F5	۳۲/۰ g-j	۶۱/۶۵ b	۱۰۴۲/۸ cd	۷۹/۲۵ a	۴۱۸ cd	۲۳۴/۰۶ fg
	F6	۳۲/۵ d-g	۶۲/۲۲ b	۱۰۵۳/۳ c	۷۹/۰۶ a	۴۵۰/۱ b	۳۲۱/۸ d
	F7	۳۱/۵ g-j	۶۳/۷۵ a	۱۰۹۱/۸ ab	۷۹/۱۱ a	۴۶۵/۲ ab	۳۳۶/۳ cd
	F8	۳۲/۰ g-j	۶۴/۳۸ a	۱۱۰۰/۳ a	۷۹/۲۵ a	۴۸۸/۱ a	۳۶۱/۴ b
آبیاری در ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای	F1	۳۱/۶ ji	۵۴/۲۳ f	۸۷۲/۳ h	۷۲/۱۳ e	۲۳۸/۶ h-k	۱۹۵/۹ h
	F2	۳۱/۸ h-j	۵۲/۷۳ hi	۸۶۶ h-j	۷۳/۵۶ d	۲۷۴/۵ g	۲۵۲/۵ f
	F3	۳۲/۰ f-j	۵۲/۰۸ gh	۸۷۱/۱ hi	۷۳/۴۸ d	۲۵۴ gh	۲۴۹/۸ f
	F4	۳۲/۴ d-h	۵۱/۸۶ ij	۸۳۷/۸ jk	۷۳/۱۶ d	۳۱۱/۳ ef	۲۲۵/۸ g
	F5	۳۲/۱ f-j	۵۳/۶۸ fg	۹۱۲/۵ g	۷۳/۸۶ cd	۳۳۷/۳ f	۳۲۴/۷ d
	F6	۳۱/۷ ji	۵۳/۸۶ fg	۹۱۴/۸ g	۷۳/۸۵ cd	۳۵۸/۸ e	۳۵۱ cb
	F7	۳۱/۹ j	۵۵/۶۳ e	۹۴۶/۸ f	۷۴/۴۹ bc	۴۰۵/۱ d	۴۰۹/۴ a
	F8	۳۱/۷ ji	۵۶/۰۸ e	۹۴۵/۶ f	۷۴/۹۶ b	۴۳۷/۶ bc	۳۳۹/۵ cd
آبیاری در ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای	F1	۳۴/۲ a	۴۱/۴۱ n	۷۲۴/۸ m	۶۱/۳۸ i	۲۱۰/۳ kl	۱۰۲/۷ k
	F2	۳۴/۳ a	۴۴/۴۶ lm	۷۶۸/۱ l	۶۴/۰۱ h	۱۹۸/۵ l	۱۰۷/۷ jk
	F3	۳۴/۵ a	۴۴/۸۸ l	۷۶۰/۸ l	۶۳/۶۰ h	۱۹۶/۸ l	۱۱۶/۳ jk
	F4	۳۳/۹ ab	۴۳/۹۰ m	۷۵۱ lm	۶۳/۴۸ h	۲۱۷/۸ i-l	۱۱۳/۰۷ jk
	F5	۳۳/۵ bc	۴۶/۲۰ k	۸۱۷/۱ k	۶۴/۹۸ g	۲۰۰/۳ l	۱۲۶/۷ j
	F6	۳۲/۵ c-e	۴۶/۱۸ k	۸۱۷/۱ k	۶۵/۲۸ g	۲۱۷/۳ j-l	۱۵۴/۹ i
	F7	۳۲/۹ cd	۵۱/۴۸ j	۸۴۰/۵ jk	۶۶/۹۶ f	۲۴۶/۲ g-j	۱۶۳/۷ i
	F8	۳۲/۵ d-g	۵۱/۸۱ ij	۸۴۴ i-k	۶۶/۵۶ f	۲۶۹/۳ g	۲۳۳/۴ fg

و آلی تامین می‌شوند، فتوسنتز را بهبود و تولید فرآورده‌های فتوسنتزی را در مرحله رشد باروری افزایش می‌دهد. نیتروژن و دیگر مواد مغذی به تدریج از ورمی‌کمپوست آزاد و در طول فصل رشد، گیاهان را تغذیه می‌کنند. آزاد کردن مواد مغذی به صورت آهسته، ریسک شستشوی مواد مغذی را کاهش و تا پایان فصل رشد، گیاهان را پشتیبانی می‌کنند. همچنین، دوره پر شدن دانه کوتاه‌تر به علت تنش کمبود آب، دلیل اصلی کاهش وزن دانه است (داندریا و همکاران ۱۹۹۵). جامی و همکاران (۲۰۱۷) نتیجه گرفتند که نیتروژن در سیستم تغذیه‌ای شیمیایی به صورت معدنی است و در شرایط محیطی مناسب در معرض فرآیند نیترات

آبیاری نرمال بطور قابل ملاحظه‌ای کاهش دادند به طوری که وزن هزار دانه در تنش ملایم و تنش شدید به ترتیب ۱۲/۱۵ و ۲۴/۵ درصد کاهش یافت. کاهش مقدار آبیاری از طریق کوتاه کردن دوره پر شدن دانه موجب کاهش وزن هزار دانه می‌گردد. وزن دانه تحت تاثیر تعداد سلول و اندازه آن‌ها قرار می‌گیرد. اندازه سلول‌ها تقریباً دارای ظرفیت ثابتی است اما تعداد سلول‌ها بیشتر تحت تاثیر عوامل محیطی و زراعی قرار می‌گیرند. احتمالاً ارقامی که دارای وزن هزار دانه پایینی هستند دارای تعداد سلول کمتر و یا اندازه سلول کوچکتر هستند (کوچکی و سرمدنیا ۲۰۰۳). به نظر می‌رسد در دسترس بودن نیتروژن و سایر مواد مغذی که از کودهای زیستی

جمله طبق رخ داده باشد. در پژوهش دیگری نیز مشخص شد که در اثر تنش خشکی در آفتابگردان قطر طبق تا ۳۸ درصد نسبت به شرایط عادی کاهش می‌یابد (کوکس و جولیف ۱۹۸۶).

ارتفاع بوته

نتایج تجزیه واریانس بیانگر اثر معنادار سال، سطوح مختلف آبیاری، کود و کود × سطوح آبیاری بر ارتفاع بوته‌های آفتابگردان بود (جدول ۲). بیشترین ارتفاع گیاه با میانگین ۱۷۵/۳ سانتی‌متر در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. بعد از آن تیمار کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی قرار گرفت. کمترین ارتفاع بوته آفتابگردان (۱۳۸/۳ سانتی‌متر) با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در شرایط آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. میانگین ارتفاع بوته در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای)، تنش ملایم (۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و در تنش شدید (۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) به ترتیب ۱۶۸/۱، ۱۶۱ و ۱۴۷ سانتی‌متر بوده است (جدول ۳). کاهش ارتفاع گیاه تحت شرایط تنش آبی به کاهش فشار تورژسانس و کاهش تقسیم سلولی نسبت داده می‌شود (اوگبنایا و همکاران ۲۰۰۳). البته افزایش ارتفاع گیاه در تیمارهای F7 و F8 ممکن است به دلیل استفاده از ورمی‌کمپوست باشد. زیرا کاربرد ورمی‌کمپوست باعث بهبود خواص فیزیکی و شیمیایی خاک شده و فعالیت ریشه را افزایش می‌دهد که منجر به افزایش جذب نیتروژن توسط گیاه می‌شود (غلامحسینی و همکاران ۲۰۱۳). می‌توان بیان کرد که احتمالاً خواص شیمیایی و فیزیکی هیومیک اسید موجود در ورمی‌کمپوست، از طریق افزایش ظرفیت نگهداری عناصر غذایی و افزایش هورمون‌های تنظیم کننده رشد (ارانکن و همکاران ۲۰۰۵) و همچنین افزایش فعالیت

سازی قرار می‌گیرد و به عمق پایین‌تر خاک انتقال می‌یابد به طوری که شستشوی عناصر غذایی در مراحل اولیه رشد در سیستم تغذیه ۱۰۰ درصد شیمیایی موجب شده که میزان دسترسی گیاه به این عنصر در مرحله پر شدن دانه کاهش یابد. احتمالاً دلیل افزایش وزن هزار دانه و تعداد دانه در طبق در سیستم تغذیه‌ای آلی عنصر فسفر است که نقش مهمی در زمان پر شدن دانه و افزایش وزن دانه دارد و افزایش دسترسی به فسفر از ویژگی‌های مثبت کود آلی است.

قطر طبق

قطر طبق به طور معناداری تحت تاثیر سطوح مختلف آبیاری، کود، تنش × سال، کود × سال و کود × سطوح آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین قطر طبق در آبیاری ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد و کمترین قطر طبق نیز با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. قطر طبق در تنش ملایم و تنش شدید به ترتیب ۵/۹ و ۱۴/۱۶ درصد نسبت به آبیاری نرمال کاهش یافت. قطر طبق از اساسی‌ترین صفاتی است که تحت تاثیر تنش خشکی افت می‌کند و روی سایر اجزاء عملکرد نیز تاثیر می‌گذارد. احمد و همکاران (۲۰۱۰) افزایش قطر طبق را در استفاده از کودهای بیولوژیک نسبت به شاهد گزارش نمودند. قطر طبق نه تنها با عوامل محیطی مانند رطوبت خاک، بلکه با خواص ژنتیکی کنترل می‌شود. در دسترس بودن آب در مرحله باروری نقش مهمی در افزایش عملکرد از طریق افزایش تولید مواد پرورده و اندازه مخزن مانند اندازه دانه و قطر طبق دارد (تارانینو و البا ۱۹۷۹). گوگسوی و همکاران (۲۰۰۴) نتیجه گرفتند که تنش رطوبتی باعث کاهش معنی‌دار قطر طبق می‌شود. کاهش قطر طبق در شرایط تنش کم آبیاری می‌تواند به دلیل شدت یافتن تخلیه رطوبتی خاک و عدم تخصیص آسیمیلات‌های کافی به بخش زایشی گیاه از

در واقع تنش شدید (۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) نسبت به آبیاری عادی و تنش ملایم (۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) به‌ترتیب باعث کاهش ۱۷/۷ و ۷/۹ درصدی قطر ساقه شدند (جدول ۳). قطر ساقه معیاری از رشد رویشی است و قطر بیشتر ساقه در استحکام و مقاومت گیاه به عوامل نامساعد محیطی نقش مهمی دارد. با افزایش شدت تنش کمبود آب و کاهش رشد رویشی در اثر کاهش تقسیم سلولی، رشد قطری نیز به صورت معنی‌داری کاهش می‌یابد. خماری (۲۰۰۴) بیان نمود که محدودیت آب روی قطر قسمت‌های تحتانی و میانی ساقه آفتابگردان تأثیر معنی‌داری داشته و موجب کاهش قطر ساقه شده است. احمد و همکاران (۲۰۱۰) نیز نشان دادند با کاربرد کود بیولوژیک تثبیت‌کننده نیتروژن و فسفر، حداکثر قطر ساقه آفتابگردان و در تیمار شاهد (عدم مصرف کود بیولوژیک) کمترین قطر ساقه بدست آمد. همچنین اسماعیلیان و همکاران (۲۰۱۴) گزارش کردند که تغذیه تلفیقی (۱۵ تن کود گاوی در هکتار + نصف کود شیمیایی توصیه شده بر اساس آزمون خاک) ارتفاع و قطر ساقه آفتابگردان را به‌ترتیب ۱۳ و ۱۲ درصد نسبت به شاهد افزایش داد.

شاخص SPAD

نتایج تجزیه واریانس بیانگر اثر معنادار سال، سطوح مختلف آبیاری، کود و کود × سطوح آبیاری بر شاخص SPAD بود (جدول ۲). مشاهده می‌شود که بین تیمارهای کودی در آبیاری ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای تفاوت معنی‌داری حاصل نشد و کلیه تیمارها در این رژیم آبیاری در یک سطح قرار گرفتند. همچنین، کمترین میزان این شاخص با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. در واقع میزان این شاخص در آبیاری عادی نسبت به تنش ملایم و تنش شدید به ترتیب ۱۰/۳۲ و ۱۵/۱ درصد افزایش نشان داد. کاهش سبزی‌نگی برگ در تنش خشکی ممکن است تا حدودی به دلیل کاهش جریان نیتروژن به

میکروارگانیزم‌ها (ارانکن و همکاران ۲۰۰۴) باعث افزایش تجمع نیتروژن توسط گیاه می‌شود و با افزایش نیتروژن، رشد گیاه و از آن جمله ارتفاع، قطر کانوپی و سطح برگ افزایش می‌یابد. علاوه بر این، باکتری‌های محرک رشد می‌توانند ارتفاع گیاه و قابلیت تولید را از طریق سنتز فیتوکروم‌ها، افزایش فراهمی مواد غذایی در یک محل، سهولت جذب مواد غذایی و القای مقاومت سیستماتیک به عوامل بیماری‌زا را افزایش دهند (برد و همکاران ۲۰۰۰). چاندرسکا و همکاران (۲۰۰۵) افزایش ارتفاع ارزن را بر اثر تلقیح با ازتوباکتر و آزوسپیریولوم همراه با کاربرد اوره گزارش دادند. زاهیر و همکاران (۲۰۰۰) افزایش ۵/۸ درصدی ارتفاع بوته ذرت را به واسطه تلقیح آن با ازتوباکتر و سودوموناس گزارش نمودند. آنها تولید اسید ایندول استیک به وسیله سویه‌های مختلف باکتری‌های جنس ازتوباکتر را عامل افزایش قابل ملاحظه در رشد و عملکرد گزارش کردند.

قطر ساقه

قطر ساقه به لحاظ ذخیره فراورده‌های فتوسنتزی در طول دوره رویشی و امکان انتقال این مواد در زمان پرشدن دانه‌ها نقش قابل ملاحظه‌ای دارد و هر قدر قطر ساقه بیشتر باشد، پتانسیل تولید مطلوب در گیاه افزایش می‌یابد (سولماز علیلو و همکاران ۲۰۱۸). در این پژوهش، قطر ساقه تحت تاثیر معنادار سال، سطوح آبیاری، کود، کود × سطح آبیاری و کود × سال قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین قطر ساقه (۲/۳ سانتی‌متر) در آبیاری ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. بعد از آن تیمار ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی قرار گرفت. کمترین قطر ساقه (۱/۶۶ سانتی‌متر) با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد.

ازتوباکنتر و تیمار کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکنتر تفاوت معناداری نداشت. به طور کلی غلظت کلروفیل a در آبیاری عادی نسبت به تنش ملایم و تنش شدید به ترتیب ۱۱/۶۱ و ۵۹/۳۲ درصد افزایش یافت (جدول ۳).

کلروفیل b

کلروفیل b نیز تحت تاثیر معنادار سطوح آبیاری، کود و کود× سطوح آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین غلظت کلروفیل b در آبیاری ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و با کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکنتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. کمترین غلظت کلروفیل b نیز با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد که با تیمار کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، تیمار مصرف ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست و تیمار ازتوباکنتر+ بیوسوپر تفاوت معناداری نداشت (جدول ۳). تنش خشکی با تغییر در سنتز و مقدار رنگدانه‌های گیاهی، سبب اختلال در فرایند فتوسنتز می‌گردد. به گونه‌ای که مقدار کلروفیل در شرایط کمبود آب کاهش می‌یابد (کاستریلو و توروجیلو ۱۹۹۴). به نظر می‌رسد کاهش میزان کلروفیل در شرایط کمبود آب، به واسطه‌ی اثر آنزیم‌های کلروفیلان، پراکسیداز و ترکیبات فنلی باشد که سبب تجزیه کلروفیل می‌شوند (مجومدار و همکاران ۱۹۹۱). برخی از پژوهشگران، کلروفیل برگ را یکی از معیارهای مهم نشان دهنده تنش‌های محیطی بر گیاه دانسته و گزارش می‌کنند که مقدار کلروفیل در گیاهان تحت تنش کاهش می‌یابد و باعث تغییر در نسبت جذب نور و در نتیجه کاهش کل جذب نور توسط گیاه می‌شود (زارکو تجادا ۲۰۰۰). کاهش فتوسنتز تحت اثر افزایش دور آبیاری به دلیل اختلال در فرآیندهای شیمیایی مسیر فتوسنتزی است. هرچند فتوسیستم II تا حد زیادی نسبت به خشکی متحمل است، تنش خشکی می‌تواند مانع انتقال الکترون شود، از این رو از کارایی فتوسنتزی

بافت‌ها و فعالیت نیترات ردکتاز باشد. با کمبود رطوبت، فعالیت ریشه و در نهایت جذب نیتروژن کاهش یافته که این موضوع می‌تواند باعث کاهش میزان این شاخص شود (خزایی و همکاران ۲۰۰۵). کاهش مقدار کلروفیل در گیاهان باعث تغییر در نسبت جذب نور و در نتیجه کاهش کل جذب نور توسط گیاه می‌شود، تغییر سطوح کلروفیل برگ سبب تغییر ویژگی‌های جذب نور شده و میزان جذب تشعشع و بازتابش نور را تغییر می‌دهد. کاهش مقدار کلروفیل با افزایش شدت تنش خشکی یا آبیاری محدود توسط دیگر محققان (ماداخاکسار و همکاران ۲۰۱۴) نیز گزارش شده است. در تطابق با نتایج پژوهش حاضر، مقصودی و همکاران (۲۰۱۲) نتیجه گرفتند کاربرد تلفیقی کودهای شیمیایی و زیستی منجر به افزایش مقدار کلروفیل برگ زرت هیبرید ۷۰۴ نسبت به کاربرد جداگانه کودها گردید. بررسی اثر ورمی‌کمپوست از صفر تا ۱۰ تن در هکتار بر غلظت کلروفیل در برگ زرت نشان داده است که محتوی کلروفیل از ۱/۳۶ به ۱/۹۳ میلی‌گرم بر گرم افزایش می‌یابد (امین‌پوری و همکاران ۲۰۱۵).

کلروفیل a

نتایج تجزیه واریانس مرکب نشان داد غلظت کلروفیل a تحت تاثیر معنادار سطوح مختلف آبیاری، کود و اثر متقابل کود× سطوح آبیاری واقع شد. بیشترین غلظت کلروفیل a در آبیاری عادی و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکنتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد که تفاوت معنی داری با کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکنتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی نداشت. کمترین غلظت کلروفیل a نیز در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست مشاهده شد که با تیمارهای ۱۰۰ درصد کود شیمیایی، کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، کاربرد ازتوباکنتر+ بیوسوپر، کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+

کاربرد ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی نداشت. کمترین میزان وزن طبق (۷۳/۵ گرم) نیز با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در شرایط آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. میانگین وزن طبق در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای)، تنش ملایم (۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و در تنش شدید (۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) به ترتیب ۱۱۳/۹، ۹۴/۸ و ۷۹/۹ گرم بود (جدول ۳). برخی محققان گزارش کرده‌اند رخداد تنش رطوبتی در طول دوره رویشی از راه کاهش سطح برگ‌ها منجر به کاهش مواد نورساختی می‌شود (رحیم زاده و همکاران ۲۰۱۲).

مقدار نسبی آب

نتایج تجزیه واریانس مرکب (جدول ۲) نشان داد که اثر سطوح مختلف آبیاری، کود × سال و کود × سطوح آبیاری در سطح احتمال یک درصد بر مقدار نسبی آب معنی‌دار بود. مقایسه میانگین‌ها نشان داد که بیشترین میزان مقدار نسبی آب در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی حاصل شد. کمترین میزان مقدار نسبی آب برگ هم با کاربرد ۱۰۰ درصد کود شیمیایی در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای مشاهده شد. وقتی پتانسیل آب خاک کاهش می‌یابد، گیاهان برای حفظ قدرت جذب آب باید پتانسیل آب درونی را به قدری کاهش دهند تا به یک شیب مطلوب برسند. برای ایجاد جریان آب از خاک به داخل ریشه‌ها، مهمترین مکانیسم، تنظیم اسمزی است که گیاه پتانسیل اسمزی را توسط انباشتگی فعال یون‌های آلی یا مواد محلول (شامل یون‌های غیرآلی مثل پتاسیم، کلسیم، کلر و ترکیبات غیرباردار همچون پرولین و کربوهیدرات‌ها) در درون واکوئل کاهش می‌دهد (حسین و همکاران ۲۰۱۸). خماری (۲۰۰۴) در آزمایش خود بر روی آفتابگردان مشاهده کرد که کمبود آب باعث کاهش

کاسته می‌شود علاوه بر این در شرایط تنش، کمبود آب باعث تجزیه کلروفیل گردیده و گلوتامات که پیش ماده کلروفیل و پرولین است بر اثر تنش به پرولین تبدیل شده و در نتیجه از محتوی کلروفیل کاسته می‌گردد (لاشکاری ۲۰۱۳). مصرف کودهای شیمیایی و زیستی با افزایش میزان نیتروژن در گیاه باعث افزایش میزان کلروفیل‌ها و کارتنوئیدها شده که به دنبال آن سبزیگی، توانایی جذب نور خورشید، تولید مواد فتوسنتزی و در نهایت رشد و عملکرد گیاه افزایش می‌یابد. تحقیقات نشان داده خشکی باعث شکسته شدن کلروپلاست و کاهش میزان کلروفیل می‌گردد. همچنین بر اثر خشکی تشکیل پلاستیدهای جدید و نیز کلروفیل a و b تغییر می‌کند (سعیدی و عبدلی ۲۰۱۵). در تحقیقی کود زیستی نیتروکسین به دلیل کمک در جذب نیتروژن و فسفر و نقشی که این عناصر در تولید کلروفیل و تأمین آنزیم‌های مورد نیاز گیاه در شرایط تنش دارند، توانست تنش خشکی را تعدیل نماید و موجب بهبود ویژگی‌های کمی و کیفی گیاه ماریتیغال شود (محمّدپور و اشوایی ۲۰۱۷). در تأیید افزایش کلروفیل با استفاده از تیمار ورمی‌کمپوست، آتیه و همکاران (۲۰۰۰) بیان کردند که یون‌های آمونیومی توسط موادی که دارای بار منفی هستند به طور سطحی جذب می‌شوند و یا طی فرایند نیتریفیکاسیون به نترات تبدیل می‌شود. جذب ترکیبات نترات از یک طرف و افزایش میزان عناصری نظیر آهن و منگنز در گیاهان تحت تیمار ورمی‌کمپوست از طرف دیگر، خود دلیل بر افزایش میزان کلروفیل برگ در گیاه می‌باشد.

وزن طبق

وزن طبق تحت تاثیر معنادار سطوح مختلف آبیاری و کود × سطوح آبیاری قرار گرفت (جدول ۲). بیشترین وزن طبق با میانگین ۱۲۰/۱ گرم در آبیاری نرمال (۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای) و با کاربرد ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست + بیوسوپر + ازتوباکتر + ۵۰ درصد کود شیمیایی توصیه شده حاصل شد که اختلاف معناداری با

(جدول ۵)، بیشترین درآمد ناخالص به تیمارهای F₁ (۱۰۰ درصد کود شیمیایی) و F₄ (کاربرد کودهای زیستی بیوسوپر + ازتوباکتر) تعلق داشت. علاوه بر این، در ارزیابی وضعیت درآمد ناخالص مزرعه آفتابگردان تحت تأثیر تیمارهای مختلف کودی و رژیم‌های آبیاری، نتایج نشان داد که در همه سطوح آبیاری، بیشترین درآمد ناخالص به تیماری کودی F₁ مربوط بود (جدول ۶). در آبیاری ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، بیشترین درآمد ناخالص در تیماری کودی F₄ حاصل شد. دلیل آن به عملکرد بیشتر به میزان ۳/۳۴ درصد و کاهش هزینه کود و آب مصرفی به میزان ۸/۸۴ درصد نسبت به تیمار F₁ می‌باشد. در تطابق با این نتایج، قبادی و همکاران (۲۰۱۷) در پژوهشی گزارش کردند که بیشترین درآمد ناخالص و درآمد خالص در هکتار ذرت (به ترتیب ۸۲/۹۴ و ۴۸/۹۹ میلیون ریال در سال ۱۳۹۳ و ۸۶/۷۰ و ۴۵/۰۴ میلیون ریال در سال ۱۳۹۴) در تیمار ۱۲۰ درصد نیاز آبی و ۱۰۰ درصد نیاز نیتروژن به دست آمد. حد مطلوب بهره‌وری اقتصادی آب (۴۲۰۰ و ۳۶۷۰ ریال بر مترمکعب در سال ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴) و نیتروژن (۷۱۰۶۰ و ۴۸۶۵۰ ریال بر کیلوگرم در سال ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴) در تیمار ۱۰۰ درصد نیاز آبی به دست آمد. نتایج نشان داد که با افزایش مصرف کود نیتروژن، بهره‌وری اقتصادی نیتروژن کاهش یافت و مصرف نیتروژن تا حد ۷۰ درصد مقدار توصیه شده، باعث بهبود بهره‌وری اقتصادی آب ذرت شد. در این مطالعه هر چند که بیشترین عملکرد دانه و درآمد خالص در تیمار ۱۲۰ درصد نیاز آبی و ۱۰۰ درصد نیاز نیتروژن به دست آمد، اما انتخاب ترکیب مناسب آب و نیتروژن باید با در نظر گرفتن اهمیت هر یک از نهاده‌ها، تغییر قیمت آن‌ها، بهره‌وری اقتصادی و محدودیت‌های زیست محیطی انجام شود.

مقدار آب نسبی برگ‌های میانی و فوقانی بوته گردید. با توجه به اینکه شرایط رشد سلول فشار تورگر در حد ماکزیمم، شامل شل شدن دیواره سلولی و رسوبگذاری در دیواره سلولی می‌باشد، بنابراین به نظر می‌رسد با مصرف کودهای زیستی و بهبود شرایط فیزیکی و شیمیایی خاک از جمله ظرفیت نگهداری آب در خاک، گیاه کمتر با شرایط خشکی مواجه شده و تمایل کمتری به سرمایه گذاری برای افزایش غشاء نشان می‌دهد، همچنین با افزایش بهبود ساختمان خاک، تحریک بیشتر رشد گیاه را به دنبال دارد (ناگاناندا و همکاران ۲۰۱۰).

تحلیل اقتصادی

بررسی اقتصادی عملکرد دانه آفتابگردان در ارتباط با تیمارهای مورد استفاده براساس قیمت‌های سال ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ در جداول ۴، ۵ و ۶ آورده شده است. ارزیابی اقتصادی براساس قیمت هر مترمکعب آب ۲۰۰۰ ریال (اداره آب و فاضلاب پیرانشهر)، هر کیلوگرم دانه آفتابگردان ۲۶۶۴۰ ریال، هر کیلوگرم کود فسفر ۱۱۰۰۰ ریال، هر کیلوگرم کود نیتروژن ۱۵۰۰۰ ریال، هر کیلوگرم ورمی‌کمپوست ۵۰۰۰ ریال (جهاد کشاورزی شهرستان پیرانشهر)، هر لیتر مایه تلقیح ازتوباکتر ۱۵۰۰۰۰ ریال و هر لیتر کود زیستی بیوسوپر ۳۵۰۰۰۰ ریال (شرکت زیست فن‌آور سبز) محاسبه گردید. جدول ۴ نشان می‌دهد بیشترین درآمد ناخالص حاصل از رژیم‌های مختلف آبیاری در تیمار ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای حاصل شد. درآمد ناخالص در تیمارهای آبیاری ۷۰ و ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای نسبت به آبیاری نرمال به ترتیب ۱۲/۵۱ و ۱۹/۹۱ درصد کاهش نشان داد. همچنین با مصرف تیمارهای مختلف کودی

جدول ۴- تحلیل اقتصادی عملکرد دانه آفتابگردان در رژیم های مختلف آبیاری در طی فصل رشد (میانگین دو سال)

درآمد ناخالص با کسر هزینه آب و کود	هزینه آب مصرفی (toman)	کل آب مصرفی (m.ha ⁻¹)	درآمد حاصل از عملکرد دانه (toman)	عملکرد دانه (Kg.ha ⁻¹)	رژیم آبیاری
۹/۸۴۴/۹۸۴	۱/۱۶۰/۰۰۰	۵۸۰۰	۱۱/۰۰۴/۹۸۴	۴۱۳۱	۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای
۹/۰۸۱/۷۶۰	۱/۰۱۴/۸۰۰	۵۰۷۴	۱۰/۰۹۶/۵۶۰	۳۷۹۰	۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای
۷/۸۸۳/۹۲۸	۷۷۹/۴۰۰	۳۸۹۷	۸/۶۶۳/۳۲۸	۳۲۵۲	۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای

جدول ۵- تحلیل اقتصادی عملکرد دانه آفتابگردان در ارتباط با تیمارهای مختلف کودی (میانگین دو سال)

درآمد ناخالص با کسر هزینه کود مصرفی	هزینه کود مصرفی (toman)	سود حاصل از عملکرد دانه (toman)	عملکرد دانه (Kg.ha ⁻¹)	تیمار کودی
۹/۶۳۸/۴۳۸	۱۳۰/۴۵۰	۹/۷۶۸/۸۸۸	۳۶۶۷	F1
۴/۷۸۴/۸۷۲	۵/۰۰۰/۰۰۰	۹/۷۸۴/۸۷۲	۳۶۷۳	F2
۲/۳۳۶/۴۸۸	۷/۵۰۰/۰۰۰	۹/۸۳۵/۴۸۸	۳۶۹۲	F3
۹/۵۸۳/۰۲۴	۵۰/۰۰۰	۹/۶۳۳/۰۲۴	۳۶۱۶	F4
۴/۸۶۵/۴۰۸	۵/۰۵۰/۰۰۰	۹/۹۱۵/۴۰۸	۳۷۲۲	F5
۲/۳۷۶/۰۶۴	۷/۵۵۰/۰۰۰	۹/۹۲۶/۰۶۴	۳۷۲۶	F6
۵/۰۷۱/۹۱۱	۵/۱۱۵/۲۲۵	۱۰/۱۸۷/۱۳۶	۳۸۲۴	F7
۲/۷۰۷/۷۷۵	۷/۶۱۵/۲۲۵	۱۰/۳۲۳/۰۰۰	۳۸۷۵	F8

۱۰۰ درصد کود شیمیایی (F1)، ۱۰ تن در هکتار ورمی کمپوست (F2)، ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست (F3)، کاربرد کودهای زیستی بیوسوپر+ ازتوباکتر (F4)، ۱۰ تن در هکتار ورمی کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر (F5)، ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر (F6)، ۱۰ تن در هکتار ورمی کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی (F7) و ۱۵ تن در هکتار ورمی کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی (F8).

جدول ۶- تحلیل اقتصادی عملکرد دانه آفتابگردان در ترکیب تیماری دوره‌های مختلف آبیاری و تیمارهای کودی

درآمد ناخالص با کسر هزینه کود و آب مصرفی	هزینه کود و آب مصرفی (toman)	سود حاصل از عملکرد دانه (toman.ha ⁻¹)	عملکرد دانه (Kg.ha ⁻¹)	تیمار کودی	رژیم آبیاری
۹/۷۶۷/۸۱۴	۱/۲۹۰/۴۵۰	۱۱/۰۵۸/۲۶۴	۴۱۵۱	F1	I ₁
۴/۷۴۳/۷۵۲	۶/۱۶۰/۰۰۰	۱۰/۹۰۳/۷۵۲	۴۰۹۳	F2	
۲/۲۵۷/۰۷۲	۸/۶۶۰/۰۰۰	۱۰/۹۱۷/۰۷۲	۴۰۹۸	F3	
۹/۵۶۰/۵۵۲	۱/۲۱۰/۰۰۰	۱۰/۷۷۰/۵۵۲	۴۰۴۳	F4	
۴/۷۵۲/۳۶۰	۶/۲۱۰/۰۰۰	۱۰/۹۶۲/۳۶۰	۴۱۱۵	F5	
۲/۳۳۴/۹۴۴	۸/۷۱۰/۰۰۰	۱۱/۰۴۴/۹۴۴	۴۱۴۶	F6	
۴/۸۴۱/۶۴۷	۶/۲۷۵/۲۲۵	۱۱/۱۱۶/۸۷۲	۴۱۷۳	F7	
۲/۴۹۳/۴۹۵	۸/۷۷۵/۲۲۵	۱۱/۲۶۸/۷۲۰	۴۲۳۰	F8	
۸/۹۸۰/۶۱۴	۱/۱۴۵/۲۵۰	۱۰/۱۲۵/۸۶۴	۳۸۰۱	F1	I ₂
۳/۸۹۷/۹۴۴	۶/۰۱۴/۸۰۰	۹/۹۱۲/۷۴۴	۳۷۲۱	F2	
۱/۴۷۵/۲۰۰	۸/۵۱۴/۸۰۰	۹/۹۹۰/۰۰۰	۳۷۵۰	F3	
۸/۶۶۶/۷۹۲	۱/۰۶۴/۸۰۰	۹/۷۳۱/۵۹۲	۳۶۵۳	F4	
۴/۰۱۳/۱۱۲	۶/۰۶۴/۸۰۰	۱۰/۰۷۷/۹۱۲	۳۷۸۳	F5	
۱/۴۵۴/۵۰۴	۸/۵۶۴/۸۰۰	۱۰/۰۱۹/۳۰۴	۳۷۶۱	F6	
۴/۲۵۴/۲۴۷	۶/۱۳۰/۰۲۵	۱۰/۳۸۴/۲۷۲	۳۸۹۸	F7	
۱/۹۰۶/۰۹۵	۸/۶۳۰/۰۲۵	۱۰/۵۳۶/۱۲۰	۳۹۵۵	F8	
۷/۲۱۸/۰۱۴	۹۰۹/۸۵۰	۸/۱۲۷/۸۶۴	۳۰۵۱	F1	I ₃
۲/۷۶۱/۳۸۴	۵/۷۷۹/۴۰۰	۸/۵۴۰/۷۸۴	۳۲۰۶	F2	
۳۱۹/۹۹۲	۸/۲۷۹/۴۰۰	۸/۵۹۹/۳۹۲	۳۲۲۸	F3	
۷/۵۷۰/۱۹۲	۸۲۹/۴۰۰	۸/۳۹۹/۵۹۲	۳۱۵۳	F4	
۲/۸۸۱/۸۸۰	۵/۸۲۹/۴۰۰	۸/۷۱۱/۲۸۰	۳۲۷۰	F5	
۲۸۹/۸۷۲	۸/۳۲۹/۴۰۰	۸/۷۱۹/۲۷۲	۳۲۷۳	F6	
۳/۱۶۵/۶۳۹	۵/۸۹۴/۶۲۵	۹/۰۶۰/۲۶۴	۳۴۰۱	F7	
۷۷۲/۱۹۹	۸/۳۹۴/۶۲۵	۹/۱۶۶/۸۲۴	۳۴۴۱	F8	

I₁: ۸۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، I₂: ۷۰ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، I₃: ۵۵ درصد ظرفیت مزرعه‌ای، F₁: ۱۰۰ درصد کود شیمیایی، F₂: ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، F₃: ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست، F₄: کاربرد کودهای زیستی بیوسوپر+ ازتوباکتر، F₅: ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر، F₆: ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر، F₇: ۱۰ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی و F₈: ۱۵ تن در هکتار ورمی‌کمپوست+ بیوسوپر+ ازتوباکتر+ ۵۰ درصد کود شیمیایی.

نتیجه گیری کلی

هر چند در این آزمایش در شرایط نرمال آبیاری، کاربرد کودهای شیمیایی توانستند به صورت نسبی عملکرد بیشتری را در قیاس با کودهای آلی و زیستی فراهم آورند و بیشترین درآمد ناخالص با کاربرد ۱۰۰ درصد کودهای شیمیایی و کودهای زیستی در آبیاری

نرمال حاصل شد. ولی بایستی توجه داشت که اولاً بهره‌گیری از کودهای آلی و زیستی در درازمدت اثرات سودمند خود را بروز می‌دهند، دوم اینکه اجرا و دستیابی به اهداف کشاورزی پایدار نیاز به فراهم نمودن زیرساخت‌های آن از قبیل به‌سازی تدریجی منابع آلی خاک و آب، حمایت‌های دولتی و غیره دارد. ولی نکته قابل

کاهش معناداری پیدا کردند ولی کاربرد کودهای زیستی در ترکیب با کودهای آلی و شیمیایی سبب تعدیل اثرات تنش بر روی صفات مورد مطالعه شد. به طوری که بالاترین مقادیر صفات مورد مطالعه به استثنای شاخص برداشت در هر سه سطح آبیاری با کاربرد تیمارهای تلفیقی F₇ و F₈ حاصل شد.

تأمل این است که در شرایط تنش، استفاده از کودهای زیستی توانست به صورت نسبی عملکرد بیشتری را نسبت به کودهای شیمیایی و آلی حاصل کند. که این امر با توجه به شرایط زراعی کشور ما که همواره با مشکل کمبود آب روبروست، می‌تواند بسیار حایز اهمیت باشد. در نهایت نتایج این آزمایش نشان داد، اگرچه با افزایش تنش رطوبتی، عملکرد و اجزای عملکرد آفتابگردان

منابع مورد استفاده

- Abdelaziz M, Pokluda R and Abdelwahab M, 2007. Influence of compost, microorganisms and NPK fertilization upon growth, chemical composition and essential oil production of (*Rosmarinus officinalis* L.). *Notulae Botanica Horti Agrobotanici Cluj-Napoca Journal*, 35(1): 86-90.
- Ahmed AG, Orabi SA and Gaballah MS, 2010. Effect of bio-NP fertilizer on the growth, yield and some biochemical components of two sunflower cultivars. *International Journal of Aca Research*, 2(4): 271-277.
- Akbari P, Ghalavand A and Modarres Sanavy SAM, 2010. Effects of different nutrition systems and biofertilizer (PGPR) on phenology period yield and yield components of sunflower (*Helianthus annuus* L.). *Electronic Journal of Crop Production* 2(3): 119-134. (In Persian).
- Amyanpoori S, Ovassi M and Fathinejad E, 2015. Effect of Vermicompost and Triple superphosphate on yield of Corn (*Zea mays* L.). *Journal of Experimental Biology and Agricultural Sciences*, 3(6):494-499.
- Arancon NQ, Edwards CA, Atieyh RM and Metzger JD, 2004. Effect of vermicomposts produced from food waste on the growth and yields of greenhouse peppers. *Bioresource Technology*, 93: 139-143.
- Arancon NQ, Galvis PA and Edwards A, 2005. Suppression of insect pest populations and damage to plants by vermicomposts. *Bioresource Technology*, 96(10): 1137-1142.
- Armak A, Farzi H and Alipanah M, 2018. Impact of use of different sources of humic, bio and nano fertilizers and nitrogen levels on saffron (*Crocus sativus* L.) flower yield. *Journal of Saffron Agronomy & Technology*, 5(4): 329-344.
- Atieyh RM, Arancon NQ, Edwards CA and Metzger JD, 2000. Influence of earthworm-processed pig manure on the growth and yield of greenhouse tomatoes. *Bioresource Technology*, 75: 175-180.
- Ashraf MY, Azmi AR, Khan AH and Ala SA, 1994. Effect of water stress on total phenols, peroxidase activity and chlorophyll content in wheat. *Acta Physiologiae Plantarum*, 16 (3): 185-191.
- Bandyopadhyay KK, Misra AK, Ghosh PK and Hati KM, (2010). Effect of integrated use of farmyard manure and chemical fertilizers on soil physical properties and productivity of soybean. *Soil and Tillage Research*, 110, 115-125.
- Benami A and Ofen A, 1983. *Irrigation Engineering-Sprinkler, Trickle and Surface Irrigation: Principles, Design and Agricultural Practices*. Irrigation Engineering Scientific Publications (IESP). 257 Pp.
- Bolanos J, 1995. Physiological basis for yield differences in selected maize cultivars from Central America. *Field Crop Research*, 42:69-80.
- Burd GI, Dixon DG and Glick BR, 2000. Plant growth promoting rhizobacteria that decrease heavy metal toxicity in plants. *Canadian Journal of Microbiology* 33: 237-245.

- Castrillo M and Turujillo I, 1994. Ribulose-1, 5-bisphosphate carboxylase activity and chlorophyll and protein contents in two cultivars of French bean plants under water stress and rewatering, *Photosynthetica*, 30: 175-181.
- Chandrasekar BR, Ambrose G and Jayabalan N, 2005. Influence of biofertilizers and nitrogen source level on the growth and yield of *Echinochloa frumentacea* (Roxb) Link. *Journal of Agriculture Technology*, 1: 223-234.
- Chen JH, 2006. The combined use of chemical and organic fertilizer for crop growth and soil fertility. International Workshop on Sustainable Management of the Soil-Rhizosphere System for Efficient Crop Production and Fertilizer Use. Thailand, 16-20 October p. 1-11.
- Corell M, Garcia MC, Contreras JI, Segura ML and Cermeno P, 2012. Effect of water stress on *Salvia officinalis* L. bioproductivity and its bioelement concentrations. *Communications in Soil Science and Plant Analysis*, 43:419-425.
- Cox WJ and Jolliff GP, 1986. Growth and yield of sunflower and soybean under soil water deficits. *Agronomy Journal*, 78: 226-230.
- D'Andria R, Chiarnada VM and Mori M, 1995. Yield and soil water uptake of sunflower sown in spring and summer. *Agronomy Journal*, 87, 1122-1128.
- Demissie SH, Muleta D and Bercha G, 2013. Effect of phosphate solubilizing bacteria on seed germination and seedling growth of Faba Bean (*Vicia Faba* L). *International Journal of Agricultural Research*, 8 (3), 123-136
- Efeoglu B, Ekmekci Y and Cicek N, 2008. Physiological responses of three maize cultivars to drought stress and recovery. *South African Journal of Botany*, 75(1), 34-42.
- Ehteshami M, Agha Alikhani M, Chayechi MR and Khavazi K, 2007. Effect of Phosphate solubilizing microorganisms on qualitative and quantitative characteristics of corn under conditions of dehydration stress. 2nd National Conference on Ecological Agriculture in Iran.
- Esmailian Y, Galavi M, Amiri E, Heidari M, 2014. Effect of organic and chemical fertilizers on yield, yield components and seed quality of sunflower under drought stress conditions. *Journal Soil Water Science*, 24: 3. 175-189
- Evanylo G, Sherony C, Spargo J, Starner D, Brosius M, Haering K, 2008. Soil and water environmental effects of fertilizer, manure, and compost based fertility practices in an organic vegetable cropping system. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 127, 50-58.
- FAO, 2018. <http://faostat.fao.org>.
- Fereres E Gimenez C and Fernandez- Martinez J, 1986. Genetic variability in sunflower cultivars under drought. I. yield relationships. *Australian Journal of Agricultural Research*, 37: 573-582.
- Gholamhoseini M, Ghalavand A, Khodaei-Joghan A, Dolatabadian A, Zakikhani H, Farmanbar E, 2013. Zeolite-amended cattle manure effects on sunflower yield, seed quality, water use efficiency and nutrient leaching. *Soil and Tillage Research*, 126, 193-202.
- Ghobadi R, Ghobadi M, Jalali Honarmand S, Mondani F, Farhadi B, 2017. Economic analysis of effect of water and nitrogen levels on grain yield and yield components of maize (*Zea mays* L.) cv. SC 704. *Iranian Journal of Crop Science*, 3: 220-238.
- Goksoy AT, Demirb AO, Turana ZM, Dağüstüa N, 2004. Responses of sunflower (*Helianthus annuus* L.) to full and limited irrigation at different growth stages. *Field Crop Research*, 87, 167-178.
- Hassan Zadeh E, Mazaheri D, Chaichi MR and Khavazi K, 2008. Efficiency of phosphorus solubilizing bacteria and phosphorus chemical fertilizer on yield and yield components of barley cultivar (Karooon Dar Kavir). *Pajouhesh and Sazandegi*, 77, 111-118.
- Hay R and Porter J, 2006. *The Physiology of crop yield*, Blackwell Publishing, New Jersey, USA.

- Hermanson RW, Pan C, Perillo R, Stevans R and Stockle C, 2000. Nitrogen use by crop and the fate of nitrogen in the soil and vadose zone. Washington State University and Washington Department of Ecology, Interagency Agreement No. C 9600177.
- Hussain M, Farooq S, Hasan W, Ul-Allah S, Tanveer M, Farooq M, Nawaz A, 2018. Drought stress in sunflower: Physiological effects and its management through breeding and agronomic alternatives. *Agricultural Water Management*, 201:152–166.
- Hosseinzadeh SR, Amiri H and Ismaili A, 2016. Effect of vermicompost fertilizer on photosynthetic characteristics of chickpea (*Cicer arietinum* L.) under drought stress. *Photosynthetica*, 54 (1), 87-92.
- Jalilian J, Modarres-Sanavy SAM, Sadat-Asilan K, 2012. Effects of the combination of beneficial microbes and nitrogen on sunflower seed yields and seed quality traits under different irrigation regimes. *Field Crops Research*, 127, 26–3.
- Jami MG, Ghalavand A, Modarres-Sanavy SAM, Mokhtassi-Bidgoli A, 2017. Evaluation of agronomic characteristics and seed quality of sunflower in response to different regimes of nitrogen, irrigation and zeolite. *Journal of Agricultural Crop Production*, 19(4): 1011-1032.
- Jones BJ, 2001. Laboratory guide for conducting soil tests and plant analysis. CRC Press, USA.
- Kader MA, Main MH and Hoque MS, 2002. Effects of Azotobacter inoculant on the yield and nitrogen uptake by wheat. *Journal of Biological Science*, 2, 259-261.
- Kazemalilou S, Najafi N, Reyhanitabar A, 2018a. Effects of integrated application of phosphorus fertilizer and sewage sludge on leaf chlorophyll index and some growth characteristics of sunflower under water deficit conditions. *Journal of Soil Management and Sustainable Production*, 7(4): 1-18.
- Kazemalilou S, Najafi N, Reyhanitabar A, 2018b. Increasing the yield and yield components of sunflower by integrated application of phosphorus and sewage sludge under optimum and limited irrigation conditions. *Journal of Water and Soil*, 31(6): 1637-1650.
- Kazi BR, Oad FC, Jamro GH, Jamali LA and Oad NL, 2002. Effect of water stress on the growth, yield and oil content of sunflower. *Pakistan Journal of Applied Sciences*, 2(5), 550-552.
- Khaliq A, Cheema ZA, 2005. Influence of irrigation and nitrogen management on some agronomic traits and yield of hybrid sunflower (*Helianthus annuus* L.). *International Journal of Agriculture and Biology*, 7, 915-919.
- Khazaie H, Mohammad abadi A and Borzooei A, 2005. The effect of drought stress on morphological and physiological characteristics of millets. *Iranian Journal of agricultural research*, 4, (3), 35-44.
- Khodaei-Joghan A, Aghaalikhani M, Gholamhoseini M and Ghalavand A, 2018. Response of sunflower to organic and chemical fertilizers in different drought stress conditions. *Acta Agriculturae Slovenica*, 111.271-284.
- Khomari S, 2004. Investigating the effect of water deficit on grain filling, yield components and yield of three sunflower cultivars. M.Sc. Thesis. In Agronomy. Faculty of Agriculture, University of Tabriz. 94p.
- Kizilkaya R, 2008. Yield response and nitrogen concentrations of spring wheat (*Triticum aestivum* L.) inoculated with Azotobacter chroococcum strains. *Ecological Engineering*, 33, 150–156.
- Kloepper JW and Beauchamp P, 1992. A review of issues related to measuring of plant roots by bacteria. *Canadian Journal of Microbiology*, 38, 1219-1232.
- Knudsen D, Peterson GA, Pratt PF, 1982. Lithium, sodium, and potassium. Pp. 225-246. Page A.L., R.H. Miller, and D.R. Keeney (eds). *Methods of Soil Analysis. Part 2. Chemical and Microbiological Properties*. Soil Science Society of America Journal Book Ser. 5. Madison, WI, USA.
- Kochaki A and Sarmadnia GH, 2003. Crop physiology (Translation) second printing. Publication Jihad Mashhad University. Pp:400.

- Kumar V, Narula N, 1999. Solubilization of inorganic phosphates and growth emergence. *Biology and Fertility of Soils*, 28, 301-305.
- Lashkari F, 2013. The effect of super absorbent polymer, potassium and manure on the quantity and quality of medicinal plant Carla in different irrigation intervals. Master thesis of Agriculture, Faculty of Agriculture. University of Zabol. 112 p.
- Lawlor DW and Cornic G, 2002. Photosynthetic carbon assimilation and associated metabolism in relation to water deficits in higher plants. *Plant, Cell and Environment*, 25, 275-294.
- Lindsay WL, Norvell WA, 1978. Development of a DTPA soil test for zinc, iron, manganese and copper. *Soil Science Society of America Journal*, 42: 421-428.
- Madeh Khaksar A, Naderi A, Ayeneh Band A and Lack SH, 2014. Simultaneous effect of deficit irrigation and irrigation-off on physiological traits related with yield of maize S.C 704. *Journal of Crop Production Research*, 6, 1, 63-78.
- Maghsudi E, Ghalavand A and Aghaalikhani M, 2012. The effect of different levels of fertilizer (organic, biological and chemical) on morphological traits and yield of maize single cross hybrid 704. *Agronomy Journal (Pajouhesh & Sazandegi)*, 104,129-135.
- Majumdar S, Ghosh S, Glick BR and Dumbroff EB, 1991. Activities of chlorophyllase phosphoenol pyruvate carboxylase and ribulose-1, 5-bisphosphatase carboxylase in the primary leaves of soybean during senescence und drought. *Plant Physiology*, 81, 473-480.
- Malakouti MJ, Balali MR, Golchin A, Majidi A, Drodi MS, Ziaei AA, Lotfollahi MA, Shahabian M, Basirat M, Manochehri S, Davoudi MH, Khadami Z, Shahbazi K, 2000. Optimum fertilizer recommendation to crops. Technical publication, No. 200, Research Institute of Soil and Water, Agricultural Education, Karaj, Iran
- Mansouri-Far C, Modarres Sanavy SAM and Saberli SF, 2010. Maize yield response to deficit irrigation during low-sensitive growth stages and nitrogen rate under semi-arid climatic conditions. *Agricultural Water Management*, 97, 12-22.
- Mohammadi H, Boostani F and Asadi H, 2011. Water use efficiency and profitability analysis of different maize hybrid planting in Marvdasht region. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 47: 129-148. (In Persian with English abstract).
- Mohammadpour VR, Ramroudi M and Fakheri BA, 2017. Effects of drought stress and Bio-fertilizer inoculation on quantitative and qualitative characteristics of Marian Thistle (*Silybum marianum* L.). *Journal of Agroecology*, 9(1), 31-49.
- Mirzakhani M, Sajedi A, 2015. Evaluation of biological and chemical fertilizers on fertilizer use efficiency, grain yield and yield components of sunflower. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production*, 25 (2.1): 139-153.
- Nagananda GS, Das A, Bhattacharya S and Kalpana T, 2010. In vitro studies on the effects of biofertilizers (*Azotobacter* and *Rhizobium*) on seed germination and development of *Trigonella foenum-graecum* L. using a novel glass marble containing liquid medium. *International Journal of Biological Macromolecules*, 6, 394-403.
- Niki E, 2010. Assessment of antioxidant capacity in vitro and in vivo. *Free Radical Biology & Medicine*, 49(4), 503-515.
- Ogbonnaya CI, Sarr B, Brou C, Diouf O, Diop N and Macauley HR, 2003. Selection of cowpea genotypes in hydroponics, pots, and field for drought tolerance. *Crop Science*, 43, 111-112.
- Olsen SR, Sommers LE, 1982. Phosphorus, Pp. 403-430, In: Page AI (ed). *Methods of Soil Analysis, Part 2. Chemical and Microbiological Methods*, 2nd ed. ASA and SSSA, Madison, USA.

- Rajae HA, Alikhani F and Raiesi F, 2007. Effect of plant growth promoting potentials of *Azotobacter chroococcum* native strains on growth, yield and uptake of nutrients in wheat. *Journal of Science and Technology of Agricultural Resources*, 11(41): 285-297.
- Rahimizadeh M, Kashani A, Zare Feizabady A, Madani H and Soltani E, 2010. Effect of micronutrient fertilizers on sunflower growth and yield under drought stress conditions. *Electronic Journal of Crop Production*, 3(1), 57-72.
- Remus R, Ruppel S, Jacob HJ, Hecht-Buchholz C and Merbach W, 2000. Colonization behaviour of two enterobacterial strains on cereals. *Biology and Fertility of Soils*, 30, 550–557.
- Rudnick D, Irmak S, Asce M, Ferguson R, Shaver T, Djaman K, Slater G, Bereuter A, Ward N, Francis D. Schmer M, Wienhold B and Donk SV, 2016. Economic return versus crop water productivity of maize for various nitrogen rates under full irrigation, limited irrigation, and rainfed setting in south central Nebraska. *Journal of Irrigation and Drainage Engineering*, 142: 1-12.
- Saeidi M and Abdoli M, 2015. Effect of drought stress during grain filling on yield and its components, gas exchange variables, and some physiological traits of wheat cultivars. *Journal of Agricultural and Tecnology*, 17 (4), 885-898.
- Salehi A, Tasdighi H and Gholamhoseini M, 2016. Evaluation of proline, chlorophyll, soluble sugar content and uptake of nutrients in the German chamomile (*Matricaria chamomilla* L.) under drought stress and organic fertilizer treatments. *Asian Pacific Journal of Tropical Biomedicine*, 6(10), 886–891.
- Sezen S M, Yazar A, Kapur B and Tekin S, 2011. Comparison of drip and sprinkler irrigation strategies on sunflower seed and oil yield and quality under Mediterranean climatic conditions. *Agriculture Water Management*, 98(7), 1153– 1161.
- Sposito G, Lund LJ, Chang AC, 1982. Trace metal chemistry in arid-zone amended with sewage sludge: I. Fractionation of Ni, Cu, Zn, Cd and Pb in solid phases. *Soil Science Society of America Journal*, 46: 260-264.
- Mahanty T, Bhattacharjee S, Goswami M, Bhattacharyya P, Das B, Ghosh A and Tribedi P, 2017. Biofertilizers: a potential approach for sustainable agriculture development, *Environmental Science and Pollution Research*, 24 (4), 3315–3335.
- Shata SM, Mahmoud A and Siam S, 2007. Improving calcareous soil productivity by integrated effect of intercropping and fertilizer. *Research Journal of Agriculture and Biological Science*, 3(6): 733-739.
- Shaukat K, Afrasayad S and Hasman S, 2006. Growth responses of *Helianthus annuus* to plant growth promoting rhizobacteria used as a biofertilizer. *Journal of Agricultural Research*, 1, 573-581.
- Shirzadi F, Ardakani MR and Asadi Rahmani H, 2014. Effect of biofertilizers on quantitative characterization of basil (*Ocimum basilicum* L.). *Journal of Agroecology*, 6(3), 542-551.
- Shoghi Kalkhoran S, Ghalavand A, Modarres-Sanavy SAM, Akbari P, 2010. Effect of nitrogen fertilizer and biofertilizer application on yield and quality of sunflower (*Helianthus annuus* L.). *Iranian Journal of Crop Sciences*, 12 (4): 467-481.
- Soleimanzadeh H, Habibi DM, Ardakani R, Paknejad F and Rejali F, 2010. Response of Sunflower (*Helianthus annuus* L.) to inoculation with *Azotobacter* under different nitrogen levels. *American-Eurasian Journal of Agricultural and Environmental Science*, 7(3), 265-268.
- Schonfeld MA, Johnson RC, Carver B, Morhinweg DW, 1988. Water relation in winter wheat as drought resistance indicator. *Crop Science*, 28: 526-531.
- Sturz AV and Christie BR, 2003. Beneficial microbial allelopathies in the root zone: The management of soil quality and plant disease with rhizobacteria. *Soil and Tillage Research*, 72, 107-123.
- Tarantino E and Alba E, 1978. Influence of irrigation and plant density on yield characteristics of some commercial and improved sunflower cultivars grown as a second crop. *Italian Journal of Agronomy*, 12(3), 136-142.

- Tartoura AH, 2010. Alleviation of oxidative-stress induced by drought through application of compost in wheat (*Triticum aestivum* L.) plants. American-Eurasian Journal of Agricultural Environmental Science, 9(2): 208-216.
- Terzi R, Kadioglu A, 2006. Drought stress tolerance and the antioxidant enzyme system in *Ctenanthe setosa*. Acta biologica Cracoviensia, 48(2), 89-96.
- Violent HG M and Portugal VO, 2007. Alternation of tomato fruit quality by root inoculation with plant growth-promoting rhizobacteria (PGPR): *Bacillus subtilis* BEB-13bs. Scientific Horticulture, 113: 103-106.
- Wu B, Cao SC Li ZH, Cheung ZG and Wong KC, 2005. Effects of biofertilizer containing N-fixer, P and K solubilizers and AM fungi on maize growth. Geoderma, 125:155-162.
- Yadav H, Rukhsar Fatima R, Ankita Sharma A and Mathur S, 2017. Enhancement of applicability of rock phosphate in alkaline soils by organic compost. Applied Soil Ecology, 113: 80-85.
- Yang L, Zhao F, Chang Q, Li T, Li F, 2015. Effects of vermicomposts on tomato yield and quality and soil fertility in greenhouse under different soil water regimes. Agriculture Water Management, 160: 98-105.
- Zahir AZ, Abbas SA, Khalid A and Arshad M, 2000. Substrate dependent microbially derived plant hormones for improving growth of maize seedling. Pakistan Journal of Biological Science, 3: 289-291.
- Zarco-Tejada PJ, Miller JR, Mohammad GH, Noland TL and Sampson PH, 2000. Chlorophyll fluorescence effects on vegetation apparent reflectance. Remote Sensing of Environment, 74: 596-608.